

**УКРАЇНСЬКЕ
МОВОЗНАВСТВО**

24

2002

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ISSN 0320-3077

Українське МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано 1973 року

Випуск 24

Редакційна колегія: *Н.П.Плюц*, канд. філол. наук, доц. (відп. ред.); *Л.А.Алексієнко*, канд. філол. наук, доц.; *П.П.Ільоусько*, д-р філол. наук, проф.; *Л.П.Гнатюк*, канд. філол. наук, доц.; *А.П.Ірищенко*, д-р філол. наук, проф.; *Н.В.Гуйванюк*, д-р філол. наук, проф.; *С.Я.Єрмоленко*, д-р філол. наук, проф.; *А.П.Загнітко*, д-р філол. наук, проф.; *М.П.Кочерган*, д-р філол. наук, проф.; *І.В.Козленко*, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); *І.К.Кучеренко*, д-р філол. наук, проф.; *Л.І.Мацько*, д-р філол. наук, проф.; *А.К.Мойсієнко*, д-р філол. наук, проф.; *О.Д.Пономарів*, д-р філол. наук, проф.; *Є.С.Регушевський*, д-р філол. наук, проф.; *В.Ф.Чемес*, канд. філол. наук, доц.; *В.В.Чумак*, канд. філол. наук, доц.

*Затверджено вченою радою
філологічного факультету
15 жовтня 2001 року*

Адреса редакційної колегії: 03017, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології, тел. 221-02-49.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен власних та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ ТА ОНОМАСІОЛОГІЯ

*Анатолій Мойсієнко,
Київський університет*

Динамічний аспект номінації

Традиційно ономазіологічний аспект репрезентації мовних явищ розглядається на прикладах окремих лексичних одиниць і словосполучень, для яких номінативна функція є основною. Хоч в останні десятиріччя в поле ономазіологічних досліджень активно включаються явища "великого синтаксису", визначальною функцією яких, природно, вважається предикативна, але які, в свою чергу, характеризуються номінативною позицією – йдеться про "номінації особливого роду, денотатом яких виступає не предмет, а ціла ситуація, факт"¹.

Як визначали ще представники Празького лінгвістичного гуртка, завдяки номінативній діяльності мова розчленовує дійсність на лінгвістично означені елементи². Проте на кожному рівні цієї означеності (слово, словосполучення, речення) існує глибинний механізм створення тих чи тих лінгвістичних одиниць, номінативна природа яких має внутрішньо-динамічний характер. "Власне, – писав Ю. Степанов, – проблемою філософії мови є не стільки ім'я, скільки процес і відношення, що завершаються іменем"³.

Так, наприклад, лексичні номінації за своєю онтогенною структурою являють собою не що інше, як динамічний тричлен з такими складниками: предмет, понятійно-мовне його відображення й ім'я⁴. В системі даного тричлена ім'я опирається на перші два елементи, які щодо нього виступають певними референтними сутностями. Коли К. Маркс пише, що люди дають "предметам особливу (родову) назву, бо вони вже знають здатність цих предметів служити для задоволення їх потреб"⁵, то тут, по суті, знаходить чітке вираження ідея тричленності (предмет; поняття про предмет, його властивості; назва предмета). Сам факт номінації пов'язується з пізнавальною діяльністю людини. Дефініція номінативної функції мови (наприклад, за Ю. Степановим – "членування об'єктивного світу на основі його відношення до

людини, а в кінцевому результаті також на основі відношення до Я⁶) передбачає пізнавальну діяльність суб'єкта як передумову для такого членування. Ще Гумбольдт відмічав, що людині дано передчувати те, що лежить за межами мови, мова ж лишається єдиним засобом дослідити і означити все те⁷. А "сутність назви ґрунтується через розуміння того, що саме позначає назва", – особливо виділяв цей погляд Вакер-нагеля Г.Шухардт⁸. Іншими словами, сутність назви ґрунтується через розуміння певної денотативної сутності світу.

У лінгвістичній літературі термін "денотат"⁹ уживається не лише на позначення реалій матеріального світу, а й фактів духовного життя, понятійного плану¹⁰. Однак при всіх різновидах денотата залишається єдиною рефлекторною сутністю мовного знака; і в цьому плані будь-яка мовна одиниця буде номінативною одиницею, оскільки вона фіксує щось пізнане людиною у відповідному об'єкті¹¹. Окремі дослідники пропонують уживати термін "позамовний зміст"¹², який обіймає і предмет у широкому розумінні слова, що підлягає номінації, і його відображення у свідомості індивіда. Такий термін, по суті, є синонімічним до поняття денотата як експліката єдиної рефлекторної сутності.

Зважаючи на те, що сигніфікат є проміжною ланкою в ономасіологічному процесі – між об'єктом реальної дійсності і мовним знаком; враховуючи той факт, що суттєві ознаки предмета будуть відповідати суттєвим ознакам поняття¹³, під означуванням (номінатом) можна розуміти своєрідний мислительний конструкт, поняття, субстратом якого виступають позамовні об'єкти (сигніфікати)¹⁴. Проте слід зауважити, що в одному випадку таким номінатом виступатиме "чистий" сигніфікат, у другому – він матиме денотативно-сигніфікативну основу – відповідно номінації здійснюватимуться у сфері абстрактної і конкретної лексики.

Слово як ономасіологічний знак аналізується на основі співвіднесення з об'єктами екстралінгвальної дійсності, тобто ономасіологічне дослідження передбачає встановити, як виражені на мовному рівні ті чи інші предмети, явища навколишнього світу (денотати). Динаміка ономасіологічного процесу структурно може бути виражена так: від денотата – до номінанта. Зворотний напрямок співвіднесеності – від номінанта до денотата, – як правило, вважається семасіологічним планом дослідження. Якщо семасіологія оперує вже "готовими" значеннями слів, то лек-

сична номінація, таким чином, вивчає виникнення слова на основі співвіднесеності його з денотатом¹⁵.

Проте лексична номінація – це не тільки одноразовий акт називання якого-небудь елемента дійсності, а й процес, у якому номінативні засоби мовби заново розгортаються в тричленні відношення найменування, завдяки чому в мові постійно формуються вторинні найменування, тобто слова з переосмисленим значенням¹⁶.

Розвиток мови на лексичному рівні нерідко характеризується "конфліктом між потребою назвати ту чи іншу реалію і відсутністю в межах традиційної норми відповідного найменування". Таку потребу в нових найменуваннях, підкреслює М.Докуліл¹⁷, мова може задовольнити різними способами, загальною ознакою яких є закономірний зв'язок з тим, що мова уже створила, що в ній виявилось як життєздатне і здатне бути основою і вихідним пунктом для нового. Проте для жодного рівня, крім словотвірного, зазначає О.С.Кубрякова¹⁸, завдання конструювання найменувань не є визначальним; саме словотвір займає особливе місце в мові як такий, що становить сферу моделювання мотиваційних (вторинних) номінацій.

Представники Празького лінгвістичного гуртка, розглядаючи вчення про мовну номінацію як одне з основних у граматиці¹⁹, підкреслювали, що "теорія номінації частково аналізує ті ж мовні явища, що й традиційне вчення про словотвір". Проте якщо у словотвору і теорії номінації різні підходи до мовного знака і різні завдання, якщо об'єктом словотвору є слово як знак віртуальний, як елемент словника, а слово як об'єкт номінації становить актуалізований знак (що виділяємо із словника)²⁰, то відповідно можна говорити тільки про взаємодію, взаємозумовленість дериваційних і ономасіологічних категорій і явищ.

Словотвір розглядається як один із найважливіших способів творення номінативних одиниць – "всі його прийоми й моделі виникають і існують для слугування завданням номінації"²¹. Словотвір як спосіб номінації опирається вже на "готове" слово з відповідною денотативною сутністю, не тотожною денотату новоутвореної лексеми-номінанта. Якщо непохідне слово-номінант референтне лише з екстралінгвальною реальністю, то номінативний знак, виражений похідним словом, характеризується подвійною референцією як такий, що

має співвіднесеність з предметами навколишньої дійсності, а також з мовною реальністю.

У зв'язку зі вживанням терміна "денотат" відносно до предмета реальної дійсності і предмета думки необхідно підкреслити, що в обох випадках номінативний знак, виражений похідним словом, має власне денотативну референцію. В прикладах типу *добряк, юнак* маємо власне денотативну основу (*добра людина, молода людина*), але номінанти *добряк, юнак* у свою чергу співвідносяться з прикметниками *добрий, юний*, денотатом яких є сигніфікат. Таким чином, незалежно від денотативної сутності твірного слова, останнє як мовна реальність вступає в референцію з номінантом, представленим похідною лексичною одиницею. Референцію номінативного знака, вираженого похідним словом, до мовної дійсності (твірного слова, основи) можна вважати власне характеристичною. Ономасіологічній ознаці в номінативній структурі іменника-деад'єктива належить роль репрезентанта суті найменування. Виділення найбільш суттєвих характеристик пізнавального об'єктивного світу знаходить вияв у ономасіологічній категорії ознаки, яка, нарешті, і становить основу номінації, є одним з важливих внутрішньо-динамічних факторів у складному діалектичному процесі пізнання і членування об'єктивної дійсності.

Що ж до номінативного статусу синтаксичних одиниць (словосполучення, речення), динамізм їх "диктується" вже граматичною формою окремих лексичних компонентів, яка значною мірою передбачає і семантику цілісної структури, а також характером актуального членування останньої. Пропозиційна структура речення не обмежується відображенням глобальних процесів номінації – ситуацій, фактів, подій, а виокремлює і одиничні елементи тієї чи тієї ситуації, події. "Номінативні блоки речення розподіляються відповідно до його актуального членування, внаслідок чого можна говорити про тематичні чи рематичні номінативні блоки"²². Такі номінативні блоки в структурі речення можуть бути і однослівними одиницями, і словосполученнями, і реченнями (в структурі складного речення). А отже, динаміку таких утворень можна досліджувати на власне номінативному рівні. З другого боку, пізнання певних цілісних сутностей, окремих фрагментів мовної картини світу не мислиться без врахування взаємозв'язків, що існують між предметами і явищами навколишньої дійсності, властивостей останніх, відображува-

них у динамічній системі мовного континууму. Тому синтаксис повідомляє не стільки про те, які елементи картини світу пізнані нами, а про те, як вони між собою пов'язані²³. Іншими словами, динамізм явищ і ситуацій отримує номінативне вираження в динамізмі реченневої структури, складних синтаксичних одиниць.

Див.: ¹Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. – М., 1974. – С. 9; ²Тезисы Пражского лингвистического кружка // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 22; ³Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. – М., 1985. – С. 13; ⁴Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М., 1981. – С. 106; ⁵Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – М., 1956. – Т. 19. – С. 377-378; ⁶Степанов Ю.С. Семиотическая структура языка (три функции и три формальных аппарата языка) // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – М., 1973. – Т. XXXII. – Вып. 4. – С. 349; ⁷Humboldt W. Über die Verschiedenheit des menschengeschlechts und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts // Humboldt W. Werke. – Berlin, 1963. – Bd. 3. Schriften zur Sprachphilosophie. – S. 567; ⁸Шухардт Г. Избр. ст. по языкознанию. – М., 1955. – С. 199; ⁹Цей термін, як правило, виступає синонімом до терміна "референт", незважаючи на їх різну природу // Падучева Е.В. О денотативном статусе именных групп в предложении // Уч. зап. Тартуского гос. ун-та. – Вып. 519. Семантика и представление знаний: Труды по искусственному интеллекту. – Тарту, 1980, ч. II. – С. 55). Порівн. також: "...нсмовний знак – об'єкт референції – було б точніше назвати не референтом, а рефератом (referatum – "те, до чого відносять"), а термін "референт" навпаки застосувати до мовного знака" (Атаян Э.Р. Языковая единица как знаковая система (к соотношению признаков "естественности" и "условности" в языковом знаке) // Семиотика и проблемы коммуникации. – Ереван, 1981. – С. 14); ¹⁰Кубрякова Е.С. Части речи в ономазиологическом освещении. – М., 1978. – С. 9; Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М., 1974. – С. 25; порівн. також: "Під денотатом розуміється об'єкт у нашій уяві (в тому числі іррсальний об'єкт)" (Комлев Н.Г. Ономазиология как учение о языковом обозначении неязыковой действительности // Вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. – М., 1968. – С. 82); ¹¹Колианский Г.В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 20; ¹²Гоголев Н.Д. Система номинации конкретных предметов в русском языке: Автореф. ...канд. филол. наук. – Томск, 1974. – С. 2; ¹³Губанова В.А. Мотивировочные признаки. Их разряды. Функционирование // Проблемы ономазиологии, I. – Орел, 1974. – Т. 21. – С. 115; ¹⁴Языковая номина-

ция: Общие вопросы. – М., 1977. – С. 248, ¹⁵*Гетли В.И.* Там само. – С. 97; ¹⁶Лексика современного русского литературного языка / Русский язык и советское общество. – М., 1968. – С. 30; ¹⁷*Dokulil M.* Tvoren slov v Teorie odvozovan slov. – Praha, 1962. – S. 194; ¹⁸*Кубрякова Е.С.* Там само. – С. 55-56; ¹⁹*Матеиу В.* Попытка создания теории структурной грамматики // Пражский лингвистический кружок. – С. 200; ²⁰*Ким Л.Л.* Еще раз о статусе словообразования // Тезисы докладов и краткие сообщения 3 Респ. науч. конференции. – Ташкент, 1978. – С. 288; ²¹Языковая номинация. Виды номинаций. – М., – С. 223; ²²*Кубрякова Е.С.* Номинативный аспект речевой деятельности. – М., 1976. – С. 107-108; ²³*Серебренников Б.А.* Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. – М., 1988. – С. 57.

*Світлана Руденко,
Харківська державна академія
технології та організації харчування*

Мотивація номенів, що функціонують у підмові громадського харчування

Складовою частиною підмови громадського харчування є *терміносистема "Змішані напої"* (ТСЗН), в межах якої поряд із термінами функціонують *номенклатурно-термінологічні сполучення* (НТС), до складу яких входять номен й терміни. *Номен* (технологічне або комерційне ім'я напою), є видом відносно терміна-класифікатора й без нього в межах ТСЗН, як правило, не вживається; *термін-класифікатор* є родом відносно до номена. Наприклад, у НТС *коктейль "Палаючий айсберг"* термін *коктейль* дає можливість визначити місце номена у ТСЗН, а *іменем* цього коктейлю відповідно є *комерційний номен* – *"Палаючий айсберг"*; у НТС *напій із шипшини з малиною* класифікатором є термін *напій*, а решту складає *технологічний номен*. Тому далі мотивація номенів буде розглядатися лише із зазначенням НТС, до якого він входить.

Номен ТСЗН можуть мати різні типи мотивації: сировинну, географічну (топонімічну), відономастичну, рекламну, емоційну, ситуативну.

Сировинна мотивація. Назви, в основі яких лежить сировинна характеристика, мають найбільшу цінність із прагматичного погляду, оскільки вони надають споживачу правильну або емоційно нейтральну інформацію: *Айскрім чорносливовий, Напій із селери, Напій з бурякового та морквяного соків, Коктейль суничний з яйцем, Санді суничний, Крюшон "Гірхун"* тощо.

Географічна мотивація. Географічна мотивація, як правило, вказує на те, у який спосіб виготовляється напій: Чай *по-якутськи*, Чай *по-узбецьки*, Чай *по-англійськи*, Чай *по-калмицьки*, Кава *по-французьки*, Кава *по-мавританськи*, Кава *по-віденськи*, Кава *по-варшавськи*, Кава *по-єгипетськи*, Кава *по-північноамериканськи*; або на місцевість, де традиційно виготовляється або вперше був виготовлений певний напій: Збитень *сибірський*, Збитень *шереметьєвський*, фіз "*Східний*", фіз "*Південний*", коблер "*Російський*", коблер "*Карловарський*", коблер "*Аляска*", коблер "*Карелія*". Хоч деякі топоніми можуть сприяти номінації напоїв і в тому випадку, коли в процес називання включаються асоціації автора (скажімо, коли напій отримує номен на честь місцевості). Так отримали назви коктейлі "*Хорив*", "*Хрещатик*", "*Поділ*", "*Балтика*", "*Манхеттен*", "*Санта фе*", "*Єлісейські поля*", "*Ялта*", "*Москва*", "*Париж*" тощо.

Відономастична мотивація. Відономастичний тип мотивації пов'язує назву напою з іменем (прізвищем) його автора або з іменем людини, на честь якої названо (виготовлено) напій. Саме так отримали номени коктейлі "*Джон Коллінз*", "*Том Коллінз*", "*Пеле*", "*Ніночка*", "*Діана*", "*Мері Пікфорд*", "*Джек Роуз*", "*Мішель*", "*Олександр*", "*Сестра Олександра*", "*Саша*", "*Марина*", "*Карузо*", "*Белліні*", "*Тіціан*", "*Принц Уельський*", "*Принц Монако*", "*Марко Поло*", "*Колумб*", "*Марія О'Керолл*" тощо.

Рекламна мотивація. Наявність мотивації рекламного типу в номенах громадського харчування не раз підтверджувалася в багатьох роботах, присвячених дослідженню рекламної справи в цій галузі. Наприклад, в одній із них можна прочитати: "У ресторанах і кафе Риги готують фірмові кондитерські вироби та морозиво, які є чудовою рекламою цих підприємств: у кафе "*Маріте*" – морозиво "*Маріте*", в ресторані "*Рига*" – торт з тією ж самою назвою; в кафе "*Луна*" – торт "*Луна*" й напої власного виробництва: лимонний, журавлиновий на льоду тощо. Крім того, тут відвідувачам пропонують роздруковані рецептури коктейлів, які їм найбільше сподобалися. Цей знак уваги запам'ятовується, і відвідувачі охоче заходять до кафе"¹. Змішані напої, які виробляють і споживають в Україні, також досить часто мають рекламну мотивацію. Зокрема, вивчення асортименту напоїв, що виготовляються підприємствами громадського харчування м. Харко-

ва, переконує в наявності рекламної мотивації номенів. Це назви коктейлів: "Харків" – у ресторані "Харків", "F1" у ресторані "F1", "Турист" – у ресторані готельного комплексу "Турист"; напої: "Вечірні зорі", "Святковий", "Колосок", "Балатон" – в однойменних кафе.

Емоційна мотивація. Багато спільних рис з рекламною має емоційна мотивація, яка теж розрахована на запам'ятовування номена якомога більшою кількістю людей, але його внутрішня форма відрізняється тим, що встановлює асоціативний або емоційно-експресивний зв'язок між психічним станом, спогадами людини або впливом напою на організм та його назвою: "Солодкі мрії", "Щасливець Лічі", "Серп і Молот", "Привіт з Волги", "Синій птах" тощо.

Ситуативна мотивація. Ситуативна мотивація актуалізує такі асоціативні зв'язки, які відповідають смислу назви, але, не входячи до складу дистинктивних характеристик значення, співвідносяться з фоновими знаннями носіїв мови про певну реальію або про внутрішню форму номінативної одиниці. Однак слід зауважити, що в межах ТСЗН проблема аналізу ситуативної мотивації виникає лише тоді, коли йдеться тільки про класичні коктейлі.

Залежно від рівня популярності напою іноді виникає навіть не одна версія мотивації певного номена. Наприклад, за одним із свідчень, назва коктейлю "Кривава Мері" виникла не одразу: на початку 20-х рр. XX ст. бармен легендарного "Нью-Йоркського бару Гаррі" в Парижі Фернан Петі спочатку суміш горілки "Smirnoff" і томатного соку назвав "Кривавий букет", потім "Кривавий зламник". Але, не задовольнившись і цим, ще раз перейменував коктейль – на цей раз на честь англійської королеви Марії I, доньки Генріха VIII, яка увійшла в історію як Марія Кривава². За іншою версією, номен "Кривава Мері" виник на честь дівчини Мері, яка в Джаніта-холі на Бродвеї у 20-ті рр. XX ст. виступала в музичному шоу й завжди була в червоному³.

Назва коктейлю "Викрутка" виникла завдяки тому, що американські робітники-нафтовики в Ірані для змішування горілки з апельсиновим соком використовували свої викрутки.

Номен класичного коктейлю "Пусіфут" ("Обережна людина") походить від зменшувального імені (прізвиська) У.Джонсона, адвоката нотаріальної контори, який читав лекції антиалкогольного характеру.

"Вільна Куба" – назва коктейлю, що виникла ще у 1898 році, коли американські солдати під час американо-іспанської війни висадилися на Кубі з бойовим кличем "Куба лібре!" ("Вільна Куба!"). Міцноалкогольний напій, який солдати полюбили споживати на посту всупереч заборонам, складався з кубинського рому, злегка розведеного кока-колою.

Номен "Джин-тонік" виник у часи, коли британські колонізатори в Індії змушені були вживати суміш джина й тоніка з хініном як превентивний засіб проти малярії.

Стосовно мотивації номена класичного коктейлю "Маргарита" існує навіть три версії: за першою, напій названо на честь знаменитої мексиканської танцюристки, за другою, причиною, завдяки якій виникла ця назва, є всього-на-всього крупна сіль, якою традиційно прикрашають вінця келиха при подачі напою (ця сіль називається *Kosher*, або *сіль Маргарити*). За третьою, коктейль, що тривалий час був предметом "глибокої пошани" каліфорнійських студентів, виготовив уперше в 1936 р. Деніел Не Грете, менеджер одного з каліфорнійських готелів, для своєї коханої Маргарити, завдяки чому й виникла назва.

Мотивом для назви знаменитого "Мартіні", що вперше був виготовлений у Сан-Франциско ще в 1860 р., стала відповідь на питання, куди він іде, одного із замовників цього коктейлю, який був сильно напідпитку. Замовник відповів: "До Мартіна!" (містечко округу Санта-Коста у Сан-Франциско). Першу згадку про це можна знайти в книзі "Бон Вівантс" (1862 р.).

Ситуативною є також мотивація назви класичного коктейлю "Коляска" ("*Коляска мотоцикла*"). За легендою, ця назва виникла на честь звичайної мотоциклетної коляски, в якій регулярно возили під час Другої світової війни невідомого армійського офіцера через весь Париж до його улюбленого бару.

До списку класичних коктейлів належить і ситуативно мотивований номен "*Московський мул*". Цей коктейль був уперше виготовлений у 1946 р. власником ресторану в Голівуді Джеком Морганом і агентом компанії "Смирновська горілка" Джеком Мартіном. Напій, до складу якого входять пиво й горілка, настільки вражав споживачів своєю міцністю, що традиційно супроводжувався тостом: "Хай будете ви бездиханні!" й міркуваннями про те, що цей коктейль і мула з ніг звалить.

Ситуативно мотивованими є також номени "Восьмий район", "Рожева леді", "Біла леді", "Харві Бух-Об-Стіну", "Гуравчик", "Французький, 75", "Напоготові", "Зомбі", "Плантаторський пуни", "I.V.U." ("International Barkeeper Union, тобто Міжнародний союз барменів), багато інших.

Таким чином, номени ТСЗН характеризуються тим, що їхнє значення не складається зі значень їхніх компонентів і ніколи не обмежується словниковим тлумаченням останніх. Значення номенів визначається характером їхніх денотатів – змішаних напоїв, а лексична оболонка виконує насамперед розрізнявальну функцію. Тому відносно спеціальної лексики, що функціонує в підмові громадського харчування, неактуальним є дослідження етимології. Досить часто це місце посідає мотивація або історія й шляхи створення номена. Отже, якщо значення загальноживаних слів розвиваються природним шляхом як результат поступової зміни реалій, що відбивається у їхніх словникових тлумаченнях, то значення номенів устанавлюються особливими актами найменування й перейменування. Мотивування відіграє важливу роль лише на момент створення номенів і практично нівелюється в процесі функціонування. Знайомство ж з історією створення номенів дає переважно культурологічну або країнознавчу інформацію.

¹Дементьева М.Л. Реклама в общественном питании. – М., 1972. – С. 41-42;

²Smigoff соблазнил этот мир водкой // Парад. – 1998. – №1. – С. 106-108;

³Шмекль П. Классические коктейли. – М., 1997. – С. 64; ⁴Из истории знаменитых коктейлей // Питание и общество. – 1996. – № 1. – С. 32-33.

Тетяна Беценко,

Сумський педагогічний університет

Ономастичний простір українських народних дум

Українські народні думи, належачи до творів фольклорних і яскраво вирізняючись з-поміж інших зразків цього жанру багатьма тільки їм притаманними ознаками, характеризуються своєрідним ономастиконом у системі виражальних засобів, художньо-образної символіки.

Своєрідність функціонування ономастичних одиниць у названих творах вбачається насамперед у певній виокремленості кола власних найменувань, що зіставляювані з окремими документальними подіями, по-

статтями, зафіксованими в ході історичного розвитку. Фактично, такі власні найменування є відправними точками певної доби, епохи, а отже – знаками національної пам'яті, яка сягає різних рівнів людської життєдіяльності: релігії, етики, естетики, мови, історії, культури...

Проте, крім чисто інформативного навантаження, тяжіння до точності описуваних подій, назовні одиниці виконують художньо-образну функцію. Так, наприклад, шляхом багаторазового повтору в контексті думи однойменних одиниць (напр., у думі "Богдан Хмельницький і Василь Молдавський" м. Чигирин уживається 2 рази, м. Сороки – 6 раз, м. Січава – 2 рази) часто досягається своєрідна акцентуація на важливих моментах, спостережених у ході боротьби і відображених таким чином у постичних творах героїчного змісту.

Такі номінації, як правило, позначають назви об'єктів і осіб історично значущих, їх уживання зумовлене насамперед точністю, достовірністю, правдивістю інформації. Вони творять своєрідне інформаційне поле в тексті.

Звичайно, не менш важливою функцією ономастичних одиниць є художньо-зображальна, естетична, що передбачає сприйняття таких номінацій як певних символічних знаків (Запорізька Січ – символ козацької слави, мужності, нескореності, героїзму, Дніпро – символ України, Чигирин – символ гетьманської влади).

Найпродуктивнішими з-поміж ономастичних одиниць є топоніми. Кожен топонім, уживаний в думках, іменує певний (такий, що реально існував чи існує) географічний об'єкт. Наприклад, функціонування в думі "Плач невільника в турецькій неволі" [2, 101-102] назв *пристань Козловська, город Царьград, Червоне море, Чорне море* слугує називанню об'єктів, які мають надзвичайну вагу для правильного, точного і повного розуміння оповіді: в XV-XVII ст. у Козлові (на Козловській пристані) був великий турецький базар, на якому продавали невільників; Царьград – турецьке місто; Червоне море та Чорне море асоціювалось з чужиною (отже, неволею):

То не знатиме отець, либонь матерь,

У которой каторзі шукати:

Чи у пристані Козловської,

Чи у городі Царьграді на базарі,

*Будуть ушкали, турки-яничари набігати,
За Червоне море у арабську землю запродати...* (2, 101).

У іншому випадку стає зрозумілим, чому саме топонім *Кодима* долина винесено в заголовок думи: "Смерть козака в долині Кодимі". Відомо з історичних джерел, що в Кодиній долині дуже часто проходили сутички з татарськими завойовниками. Тому саме це місце заслуговує на особливу увагу, яке так відчайдушно проклинає "козак постріляний, порубаний", що перший раз тут "коня вороного втеряв", другий раз – "товариша сердечного", а третій раз – сам голову козацьку покладає. При цьому топонім *Кодина* долина набуває символічного значення і виступає синонімом до поняття смерть.

Знаючи, що город *Килія* – це місто, розташоване в Одеській області, яке в 1484 р. захопила Туреччина і побудувала там фортецю – свій опорний пункт в гирлі Дунаю, стає зрозумілим, чому "*Ой десь, ой десь за Килимом-городом козаченько гуляє, А з Килима-города татарин поглядає*" (2, 72). Фактично, цим самим вказується на місце сутичок. Текст думи "Козак Голота", часто фіксуючи топонім *Килія*, засвідчує значущість цього топографічного об'єкта як військової фортеці для тодішнього розгортання подій.

Топоніми як найчисельніші одиниці в думках представлені **хоронімами**: *Україна* (2, 167, 224, 231 та ін.), *Туреччина* (*Турецчина*) (2, 158, 162, 212, 221), *Брацлавщина* (2, 434), *Білоградська земля* (2, 389), *Вінниччина* (2, 434), *Запоріжжя* (2, 248, 312, 315 та ін.), *Карпатська Україна* (2, 426), *Польща* (2, 276, 422, 423), *Габська земля* (2, 386, 388, 393 та ін.), *Поділля* (2, 434), *Підністров'я* (2, 434), *Полтавщина* (2, 434), *Прикарпаття* (2, 426), *Чорномор'є* (2, 170), підгрупу цих топонімів утворюють природні хороніми, як-от: *луг Базавлуг* (2, 86), *долина Кодина* (2, 99, 100), *долина Кайнарська* (2, 79), *Черкес-долина* (2, 243, 245, 255), *Черкень-долина* (2, 224); **ойконімами** (комонімами і астіонімами): *Азов* (*Озов*) (2, 150, 157, 163, 164 та ін.), *Біла Церква* (2, 263, 267, 271 та ін.), *Богуслав* (2, 123, 125 та ін.), *Боровиця* (2, 260), *Брайлів* (2, 237), *Кам'янський Поділець* (2, 278), *Кефа* (*Кафа*) (2, 135, 141, та ін.), *Килим-город* (2, 72-74), *Килія* (2, 72, 73, 75 та ін.), *Козлов* (2, 119, 120 та ін.), *Корсунь* (2, 224, 231, 246 та ін.), *Крилов* (2, 232, 236, 337, 247 та ін.), *Кумейки* (2, 260), *Мерефа* (2, 295, 296), *Пирятин* (2, 385, 387, 396), *Ситники* (2, 277), *Стеблів* (2, 277), *Суботів* (2, 292), *Сучава* (2, 279, 281), *Тор* (2, 295), *Тресте-*

зунд (2, 135, 136, 140), Цареград (2, 101, 102, 104 та ін.), Черкаси (2, 224, 226, 229, 231 та ін.), Чигирин (2, 254, 262, 263 та ін.), Ясси (2, 279, 281); гідронімами, літонімами: Семенів Ріг (2, 79); пелагонімами: Чорне море (2, 98, 101-104, 106-110 та ін.), Червоне море (2, 101, 103), Азовське море (2, 424, 427), Сиваш (2, 427), потамонімами: Базавлуг (2, 82, 86, 87), Буг (2, 284), Вісла (2, 287, 289, 434), Вітка (2, 72), Волганка (2, 221, 223), Дніпро (2, 83, 86, 147 та ін.), Дністр (2, 167, 169, 223 та ін.), Дон (2, 311, 423 та ін.), Дунай (2, 258, 324 та ін.), Жовті Води (2, 276, 282, 434), Кодима (2, 99, 100), Полтавка (2, 169), Прут (2, 276), Рось (2, 259), Салтанка (2, 166, 167, 218), Самара (2, 89-97, 153 та ін.), Сула (2, 261), Супай (Супонь) (2, 261), Ташлик (2, 294), Хортиця (2, 258); гелонімами: болото Супій (2, 261); інсулонімами: Крим (2, 426, 427), Тендра (2, 135, 147, 398); дромонімами: Муравський шлях (2, 152, 156, 185 та ін.); оронімами: Осаур-могила (Савур-могила, Савір-могила) (2, 171), Саура-могила (2, 152), Осаур-могила (2, 167, 169), Савор-могила, Кіребельна могила (2, 156, 186).

Майже всі топоніми в думах (і це є прикметою цих творів) подаються в прикладковому словосполученні – як правило, до власної назви додається родове поняття: болото, луг, долина, город, село. Така конкретизація зумовлена прагненням якнайточнішої передачі інформації, визначенням точної локалізації описуваних подій, підкресленням значущості того чи іншого об'єкта у ході опису тощо.

Антропоніми дещо поступаються щодо частотності вживання перед топонімами. Проте їх функціонування також специфічне: переважас насамперед інформативність, точність, реальність зображуваного, що переплітається з возвеличенням – оспіванням чи (значно рідше) осудом, зневагою тієї чи іншої дійової особи, яка постає в епіцентрі твору з усіма своїми якостями.

До розряду власних назв антропонімічних, зафіксованих у думах, насамперед відносимо теологічні найменування вищого порядку (теоніми). У кожній думі (особливо в кінцівках) вживається ім'я Бога, що має ряд варіативних найменувань: *Господь, Господь Бог, Милосердний Бог, Праведний Судія, Милосердний Господь, Отець Небесний, Милостивий Господь*.

З-поміж антропонімів досить широко представлені імена, прізвиська осіб, іноді по батькові: Самійло Кішка, Олексій Попович, Івась Коновченко, Івась Вдовиченко Коновченко, Хома Замойко, Василь Молдавський та ін.

У думках засвідчені також імена святих (агіоніми): Миколи, Петра, Василя, які вживаються для позначення культових споруд, названих іменами цих святих, або ж свят.

Однією з прикметних ознак дум є те, що часто прізвища подаються у складі прикладкового словосполучення: козак Голота; курінний Сулима; лях Бутурлак; пан Потоцький; отаман Остряниця; отаман Торській, Ясько Лохвицький, визначаючи цим самим походження, рід занять, соціальний стан названих героїв тощо. Це зумовлює граничну чіткість та лаконічність передачі й сприйняття висловлюваного.

Андроніми хоча і зафіксовані в думках, проте в поодиноких випадках типу:

*То, правда, панове, була в городі Черкасі вдова,
Вона по мужу Грициха, по прозванію Коновчиха, (2, 235),
Жила вдова, старенькая жена,
Сірчиха – Іванчиха ... (2, 295).*

Для дум характерне описове найменування осіб, зокрема широке використання відокремлених прикладкових сполучень, які вказують на походження героя, соціальний стан, рід занять, інші характеристичні ознаки його: *"Як безбожні ушкали налетіли, Федора безродного, Отамана курінного, Постріляли, порубали (2, 83); Маруся-бранка, попівна Богуславка (2, 128); Кішка Самійло, гетьман запорозький (2, 140); Іван Луговський, тисар військовий (2, 290); Ей, Єврасю Хмельниченьку, гетьмане молодий (2, 294); Козак-нетяга, Хвесько Дендиберя (2, 305); Хвесько Кханжа Андигер, гетьман запорозький (2, 302)."*

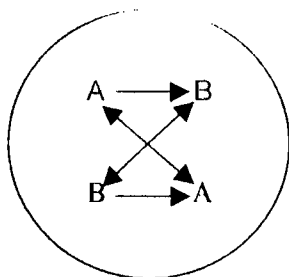
У найменуванні осіб насамперед простежується ставлення до них з боку громадськості, що досягається різними мовно-виражальними засобами, зокрема додаванням до імені (чи прізвища) відокремлених означень з відповідним забарвленням: позитивним, негативним. Таким чином, часто утворюється поширений, розгалужений ряд нанизуваних відокремлених прикладок, кожна з яких уточнює, доповнює попередню: *"Гей, Олексію Поповичу, славний лицарю і тисарю!" (2, 399); "Гей, Хвесько Дендибере, батьку козацький, славний лицарю!" (2, 305); додаванням лексем – вторинних найменувань, позначених найвищим ступенем позитивного емоційно-експресивного забарвлення (слів типу *батько, пан*): *"Ой, обзоветься пан Хмельницький, Отаман – батько чигиринський" (2,**

277); "Пане Филоненку, корсунський полковнику, Батьку козацький!" (2, 238); найменуванням, що базується на лексико-семантичному переосмисленні: емоційний план таких лексем виступає складником змісту і виносить на перше місце: "Ей, пане, пане Хмельницький, Богдане – Зиновій, пши батю, Гетьмане чигиринський!" (2, 275).

Окрім того, в думках функціонують геортоніми (назви свят, зокрема християнських): Великдень, Різдво, Василя, Петра. Геортоніми виконують щонайменше три функції: найперше, як одиниці, що служать для називання свят, як мовні знаки, які засвідчують любов до своєї християнської віри і всього того, що пов'язане з цією вірою, і як елементи художньо-поетичного тексту, які акумулюють в собі цілі узагальнено-символічні картини. Наприклад, у контексті:

*"Сестро, – каже, – мила,
Родио сердешна!
Ой сподівайся мене тоді в гості,
Як будуть о Петрі бистрій ріки-озера замерзати,
Об Різдві калина в лузі процвітати..."* (2, 330)

вживанням назв свят Петра (12 липня за новим ст.) та Різдва (7 січня за новим ст.) напрочуд виразно передається змалювання неможливості здійснення того, що просить сестра у брата. При цьому назви великих християнських свят співвідносяться з часовим виміром і тією закономірною реальністю навколишньої дійсності, що супроводжує їх. Таким чином, сполуки *будуть о Петрі бистрій ріки-озера замерзати* та *Об Різдві калина в лузі процвітати* можна розглядати як оксюморони – у плані поетичного оформлення. Два ряди оксюморонних сполук побудовані на взаємному перехрещенні ознак, властивих названим поняттям: свято Петра співвідноситься з літнім часом, а Різдво – з зимовим; отже, протиставляються, з одного боку, літо (тепло) і зима (холод), іншими словами – любов, потяг до рідної душі (теплота почуттів) і відмова (холод почуттів). Це протиставлення на зовнішньому рівні. На внутрішньому – інша опозиція: шляхом поєднання, зіставлення несумісних понять: свята Петра з замерзанням рік-озер та Різдва з процвітанням калини в лузі. Схематично це можна подати так:

Ці два рівні художніх протиставлень – зовнішнього і внутрішнього – взаємодіють між собою, утворюючи складний комплекс чуттєво-почуттєвих (емоційно-експресивних) та ідейно-змістових вражень, покликаних образно, сильно і переконливо передати сутність висловленої думки.

В іншому випадку геортонім концентрує не менший спектр емоційно-змістових вражень, проте їх розгортання відбувається у відмінному ключі. Так, *дівка-бранка, Маруся, повівна Богуславка*, яка "*потурчилась, побусурменилась*", намагається спокутувати свій гріх перед народом, Україною, вірою християнською і звільнити всіх бідних невільників саме "*на святий празник, роковий день Великдень*" (2, 123). Великдень тут – як найбільше свято християн – є уособленням безмежної любові до рідного народу, Батьківщини, а відтак і – міцності віри в душі "*побусурмениної*" *Марусі Богуславки*; це свято воскресіння Ісуса Христа, свято перемоги життя над смертю – тому така велика подія – рокова подія – має відбутися в день цього свята: козаки ніби вдруге воскресають після тридцятилітньої неволі.

Отже, ономастичний простір, представлений в думках як творах історичних, широкий і своєрідний. Найперше впадає в око різноманітність функціонування ономастичних одиниць (топонімів, антропонімів та ін.), що підпорядковується в цілому ідейно-художньому задумові, усій сюжетно-композиційній канві цих творів. Окрім того, названим одиницям, як структурним компонентам тексту, властиві певні поетичні функції, з допомогою яких власні назви й вирізняються, особливо забарвлюючи й наповнюючи ці твори неповторним емоційно-експресивним змістом.

¹Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К., 1987; ²Украинские народные думы. – М., 1972.

МОРФЕМІКА, СЛОВОТВІР, ПАРАДИГМАТИКА

Ірина Козленко,
Київський університет

Омонімія і синонімія флексій дієслова в українській мові

На противагу емпіричному окресленню флексії, що побутувало у XIX ст. (так, О.Х.Востоков визначав закінчення як "останні букви, за допомогою яких слово належить до якогось класу. Напр., у словах *зрю, зримый, зрение* закінчення є: *-ю, имый, ение*, а кореневі букви *зр*, що без допомоги закінчень, не належать до жодного класу¹⁾), лінгвісти XX ст. розробляли два підходи до її визначення – вузький і широкий. Вузьке розуміння флексії як частини слова (флексійної морфеми), що змінюється, є традиційним й усталеним. Розширене розуміння виходить за межі однієї морфеми й охоплює більше ніж одну морфему. У межах розширеного визначення вирізняються два формулювання: перше – коли флексію розглядають як морфематично неелементарну, що включає до свого складу – два, три або чотири – компоненти: суфікси (Р.О.Якобсон²⁾), формативи (Ю.С.Маслов³⁾), афікси (Т.В.Булигіна⁴⁾). Друге – коли виділяють кілька (від двох до чотирьох) флексій в одній словоформі (Н.О.Янко-Гришицька⁵⁾, Н.Є.Ільїна⁶⁾, І.Г.Милославський⁷⁾).

Членування слова на основу і флексію базується на взаємовідносинах між елементами системи, що існують у сучасній мові, і пов'язане із синхронним розглядом словозміни українського дієслова⁸⁾. Відповідно до цього, дієслово як сукупність словоформ має а) константну основу (лише одну), що в мовленні реалізується у своїх основоформах, і б) змінювану систему флексій, що утворюють ці словоформи. Тому всі афікси, розміщені праворуч від лінії, є флексіями:

<i>чита</i>	<i>-ти</i>	<i>вез</i>	<i>-ти</i>
<i>чита</i>	<i>-в-о</i>	<i>віз</i>	<i>-о-о</i>
<i>чита</i>	<i>-л-а ... -л-и</i>	<i>вез</i>	<i>-л-а ... -л-и</i>
<i>читай</i>	<i>-у ... -ут'</i>	<i>вез</i>	<i>-у ... -ут'</i>
<i>чита</i>	<i>-ти-м-у ... -ти-м-ут'</i>	<i>вез</i>	<i>-ти-м-у ... -ти-м-ут'</i>
<i>читай</i>	<i>-о, -мо, -те</i>	<i>вез</i>	<i>-и</i>
		<i>вез'</i>	<i>-імо, -ім'.</i>

Термін 'флексія' традиційно використовується і на позначення графічної (буквеної) флексії, і на позначення одиниць, що перебувають в алоемічних відношеннях. З нерозмежуванням яких, на наш погляд, пов'язані, по-перше, не цілком адекватна репрезентація флексивних систем у нормативних граматиках і, по-друге, думка про те, що "афікси можуть становити собою варіації звукових комбінацій (*сладок* – *сладка*), закінчення ж ніколи не виступають у звукових чергуваннях"⁹.

Включення флексії до ряду одиниць, що підлягають загальним закономірностям теорії інваріантності/варіантності, передбачає уведення понять і термінів на позначення дихотомії одиниць – флексія як емічна одиниця і флексія як етична одиниця, які, як правило, в сучасній морфеміці й парадигматиці не розрізняються. Флексія як емічна одиниця, інваріант – це флексема. Флексема – одиниця мови, одиниця насамперед парадигматична, що є узагальненням одиниць варіантних, конкретних її реалізацій у мовленні – флексій. Інваріантна сутність флексеми виявляється у вираженні певного узагальненого граматичного значення, що співвідноситься з деяким звучанням. Варіантна сутність флексеми виявляється в мовленнєвих її реалізаціях – флексіях. Кожна флексія займає своє чітко визначене і єдино можливе місце у словозмінній парадигмі слова, виражаючи певне граматичне значення, що співвідноситься з певним звучанням.

Це, у свою чергу, вимагає розрізнення таких понять і термінів, як графічний (**графофлексія**) і фонематичний (**флексія**) субстрати флексеми. Графічний субстрат – буквена передача флексеми//флексії, що не відбиває їх реальної мовної природи. Фонематичний субстрат – алоемічна реалізація флексеми – реально існує в системі мови і фіксується як мовленнєва норма орфоепічними словниками, але не нормативними граматиками. Усі конкретні репрезентанти флексеми є флексіями, які залежно від позиції у словоформі є алофлексіями, що перебувають у відношеннях додаткової дистрибуції, і **варіофлексіями**, що перебувають у відношеннях вільного варіювання.

Одиниці мови – слова, морфемі, фонемі – в мовленні реально представлені своїми конкретними реалізаціями – рядами словоформ, морфів, алофонів. Для значущих одиниць (словоформ і морфів) узагальнення в інваріантну одиницю відбувається насамперед на підставі тотожності зна-

чення і за умови а) часткової їх фонологічної подібності та б) додаткової дистрибуції. Флексії (алофлексії і варіофлексії) як конкретне втілення інваріантної одиниці об'єднуються у флексеми відповідно до загальних принципів їх ідентифікації, незалежно від того, морфематично одночленними чи двочленними вони є.

Як значуща одиниця флексема//флексія є одиницею двосторонньою – має план змісту і план вираження, асиметричність відношень між якими є підґрунтям різних типів системних зв'язків, зокрема омонімії та синонімії.

В основі омонімії лежить закономірність, яку С.Карцевський визначив як "асиметричний дуалізм мовного знака", що передбачає відмінність змісту за тотожності форми¹⁰. Між фонемою й одиницями вищого рівня, планом вираження яких вона є, немає безпосередніх, прямих зв'язків, і шлях від плану вираження до плану змісту не прямий, а ступеневий, і на кожній сходинці відбувається усунення різних засобів диференціації¹¹, тому у фонемних термінах можуть описуватися лише лінійні одиниці – флексії. Тотожні за формою й відмінні за змістом флексії є омонімічними.

Флективні системи усіх частин мови є найбільш закритими, з обмеженим інвентарем форм. Вияв омонімії в системі російських флексій, залежно від обраних методології і принципів дослідження, оцінюється одними дослідниками як "явище більш рідкісне"¹², інші, навпаки, вбачають "надзвичайно високу, рекордну серед інших одиниць мови омонімічність"¹³. При цьому вважається, що системі флексій іменника омонімія властива більше, ніж системі флексій дієслова¹⁴. Однак при більшій увазі можна помітити, що омонімія серед дієслівних флексій не таке вже і рідкісне явище, але вона має свої особливості. По-перше, омонімія дієслівних флексій може бути повною, неповною та частковою, і, по-друге, вона має різний ступінь свого вияву в загальній номенклатурі флексій і в системі флективних наборів, що формують окремі словозмінні класи дієслів), й, по-третє, омонімічні флексії "передбачають" чітко окреслені дієслівні основи, які можна подати списком.

У загальному інвентарі 46 флексій із 61 є омонімічними. Ступінь вияву омонімії залежить від співвідношення тотожності форми і відмінності змісту. Так, повністю омонімічними є лише 6 флексій, за абсолютно ідентичним планом вираження (що передбачає не лише

фонематичну тотожність, а й реалізацію наголосу) яких закріплені в системі мови різні граматичні значення

-іг'	– 3 ос., одн., немин. час:	<i>стой ім'</i> ,
-іг'	– 2 ос., мн., наказ. спосіб:	<i>роб-ім', нес'-ім'</i>
-іц'	– 3 ос., одн., немин. час:	<i>воп-іц'-ц'а</i>
-іц'	– 2 ос., мн., наказ. спосіб:	<i>нес'-іц'-ц'а</i>
-г'	– неозн. ос. і число:	<i>ходи-м'</i>
-г'	– 3 ос., одн., немин. час:	<i>дас-м'</i> .

18 флексій – це неповні омоніми, серед яких можна виділити:

а) флексії, тотожні за формою, що розрізняються не всіма, а лише одним граматичним значенням:

-і	– 2 ос., одн., немин. час:	<i>йіс-і</i>
-і	– 2 ос., одн., наказ. сп.:	<i>нес-і, роб-і, каж-і;</i>
-ім	– 1 ос., мн., немин. час:	<i>стой-ім</i>
-ім	– 1 ос., мн., наказ. сп.:	<i>ход'-ім, роб-ім.</i>

б) флексії – таких більшість, – у яких частковій формальній відмінності плану вираження (як правило, вони розрізняються місцем наголосу), відповідає повна значеннева відмінність:

-іг'	– 3 ос., одн., немин. час:	<i>крóй-ім', по́й-ім'</i>
-іг'	– 2 ос., мн., наказ. сп.:	<i>крóй-ім', суд'-ім';</i>
-іц'	– 3 ос., одн., немин. час:	<i>крóй-іц'-ц'а, по́й-іц'-ц'а</i>
-іц'	– 2 ос., мн., наказ. сп.:	<i>мо́л'-іц'-ц'а, суд'-іц'-ц'а;</i>

в) флексії, частковій формальній відмінності плану вираження (неповнота тотожності форми визначається її наголошеністю/ ненаголошеністю) відповідає часткова значеннева відмінність. Омонімія змісту цих флексій лежить у площині часу і способу, особово-числові значення у них тотожні:

-мо́	– 1 ос., мн., немин. час:	<i>йіс-мо́</i>
-мо	– 1 ос., мн., наказ. сп.:	<i>чита́й-мо</i>
-те́	– 2 ос., мн., немин. час:	<i>йіс-те́</i>
-те	– 2 ос., мн., наказ. сп.:	<i>чита́й-те</i>
-імо́	– 1 ос., мн., немин. час:	<i>стой-імо́</i>
-імо	– 1 ос., мн., наказ. сп.:	<i>ход'-імо, роб-імо.</i>
-ім	– 1 ос., мн., немин. час:	<i>крóй-ім</i>
-ім	– 1 ос., мн., наказ. сп.:	<i>ход'-ім, роб-ім</i>
-іте́	– 2 ос., мн., немин. час:	<i>стой-іте́</i>
-іте	– 2 ос., мн., наказ. сп.:	<i>роб-іте.</i>

Показово, що такого типу відношення – повна та неповна омонімія спостерігаються лише серед одночленних флексій, більш давніх, за походженням власне дієслівних. Омонімія виникає внаслідок фонемного збігу раритетних флексій неминувлого часу (-и, -мо, -те) дуже давніх, архаїчних дієслів та флексії -імо, що приєднується до обмеженого числа основоформ на /й/, з флексіями наказового способу -и, мо, -те, -імо. Всі відзначені випадки ілюструють омонімічні відношення між алофлексіями наказового способу та неминувлого часу, які цілком можливі в мовленнєвій реалізації. Крім алофлексій, омонімічними є варіофлексії наказового способу -ім та неминувлого часу -ім: *л'уб ім* і *заспокої-ім*, а також алофлексія -іте і варіофлексія -іте: *заспокої-іте* і *л'уб-іте*. Варіофлексії мають обмежену сферу функціонування – художній, звичайно поетичний, контекст, що значно знижує мовленнєвий вияв омонімії.

Повну за змістом і повну або часткову (відмінність у наголосі) за вираженням омонімію флексій неминувлого часу раритетних дієслів можна охарактеризувати словами Л.А.Булаховського як омонімію, що є "продуктом дії причин, що наближаються до механічних"¹⁵. Флексії атематичних дієслів з R -да-, -йіс-, -повіс- лише в 3 ос. мн. за фонемним вираженням вбгаються з відповідними флексіями тематичних дієслів:

·уґ' ¹	– немин. час, 3 ос., мн.	<i>бй-уґ'</i>
уґ' ²	– немин. час, 3 ос., мн.	<i>продад-уґ'</i>
-уц' ¹	– немин. час, 3 ос., мн.	<i>бй-уц'-ц'а</i>
уц' ²	– немин. час, 3 ос., мн.	<i>продад-уц'-ц'а</i>
·аґ' ¹	– немин. час, 3 ос., мн.	<i>рад'-ам'</i>
·аґ' ²	– немин. час, 3 ос., мн.	<i>недойід'-ам'</i>
ац' ¹	– немин. час, 3 ос., мн.	<i>рад'-ац'-ц'а</i>
ац' ²	– немин. час, 3 ос., мн.	<i>обйід'-ац'-ц'а</i>

Повна омонімія виявляється лише в загальному інвентарному списку флексій дієслова і ніколи – в наборах флексій, що забезпечують словозміну конкретних дієслів. Неповна омонімія, представлена в загальній системі 18 флексіями, локалізується в чотирьох наборах флексій із 22 й обмежується лише 4 флексіями. У 18 флективних наборах взагалі немає двох так само субстанціально виражених, омонімічних, флексій. Кожна флексія у цих наборах є однозначним маркером словоформи у словозмінній парадиг-

гмі. У цьому виявляється цілеспрямованість мовного знака, що створює ілюзію про надзвичайну простоту й "бідність" (В.В.Виноградов) дієслівних флексій, порівняно з іменними. Лише в чотирьох наборах флексивно не розрізняються 4 позиції парадигми:

-мо	→	1 ос., мн., немин. час
	→	1 ос., мн., наказ. спосіб
-те	→	2 ос., мн., немин. час
	→	2 ос., мн., наказ. спосіб.

Омонімія флексій не веде до омонімії словоформ, оскільки "знімається" реалізацією наголосу в словоформі, а також варіюванням основ цих дієслів. У цьому також виявляється специфіка омонімії дієслівних флексій, на відміну від іменникових:

<i>да-мó, йі-мó</i>	і <i>да́й-мо, йі́ж-мо</i>	<i>підда-мó-с'а</i>	і <i>підда́й-мо-с'а</i>
<i>дас-тé, йіс-тé</i>	і <i>да́й-те, йі́ж-те;</i>	<i>піддас-тé-с'а</i>	і <i>підда́й-те-с'а.</i>

У системі дієслова спостерігається таке явище, яке можна назвати частковою омонімією, що викликана структурою дієслівної флексії. Частково омонімічними є структурно різні флексії (всього 26) за рахунок фонемного збігу одночленної флексії та одного з формативів двочленної флексії. Виділяються насамперед такі види часткової омонімії флексій: а) частково омонімічними є фонемно виражені флексії та б) частково омонімічними є фонемно не виражені, нульові флексії.

Надзвичайно поширена у системі дієслова омонімія матеріально не виражених флексій, яка є неповною, оскільки різними є не всі, а лише два значення із трьох (значення числа тотожне). Часткова неповна омонімія охоплює 14 із 22 наборів флексій. У 12 наборах нульове вираження має один форматив:

-в-ø	– чол. р., одн.:	<i>чита́-в-ø, ста́-в-ø</i>
-ø	– 2 ос., одн., наказ. сп.:	<i>чита́й-ø, ста́н'-ø,</i>
а у двох наборах – обидва формативи:		
-ø-ø	– мин. час, чол. р., одн.:	<i>л'і́з-ø-ø, л'і́г-ø-ø</i>
-ø	– наказ. сп., 2 ос., одн.:	<i>л'і́з'-ø, л'а́ж-ø.</i>

Часткова омонімія фонемно виражених флексій, що, як правило, також є неповною, представлена у чотирьох наборах. Неповнота омонімії має вихід і в план вираження, і в план змісту: флексія та форматив або повністю збігаються за фонемними та акцентуаційними характеристиками, або лише за фонемними (місцем наголосу відрізі-

пляються), але в обох випадках різні за значенням. Іноді має місце й часткова повна омонімія:

л-л'	– мн.:	<i>вез-л-л'</i> ,
л-л'	– мн.:	<i>казá-л-л, сид'і-л-л</i>
-л'	– 2 ос., одн., наказ. сп.:	<i>вез-л'</i>
-л'	– 2 ос., одн., немин. час:	<i>йіс-л'</i> .

У сучасній українській мові часткова омонімія викликана історичними особливостями формування нової двочленної флексії майбутнього недоконаного на базі флексії неминувлого часу. Вона, як і попередня, є частковою неповною, коли форматив зі значенням особи і числа двокomпонентної флексії майбутнього часу фонемно тотожний флексії неминувлого часу, що одночасно передає ті самі значення особи і числа. Ця омонімія можлива лише в системі дієслів недоконаного виду, що мають ці словоформи:

-у	– немин. час, 1 ос., одн.	<i>читáй-у</i>
м-у	– майб. час, 1 ос., одн.	<i>читáти-м-у</i>
-еш	– немин. час, 2 ос., одн.	<i>читáй-еш</i>
м-еш	– майб. час, 2 ос. одн.	<i>читáти-м-еш</i>
-еє'	– немин. час, 2 ос., одн.	<i>с'мій-еє'-с'а</i>
м-еє'	– майб. час, 2 ос., одн.	<i>с'мійáти-м-еє'-с'а</i>
-е	– немин. час, 3 ос., одн.	<i>читáй-е</i>
м-е	– майб. час, 3 ос., одн.	<i>читáти-м-е</i>
-ец'	– немин. час, 3 ос., одн.	<i>читáй-ец'-ц'а</i>
м-ец'	– майб. час, 3 ос., одн.	<i>читáти-м-ец'-цá'</i>
-емо	– немин. час, 1 ос., мн.	<i>читáй-емо</i>
м-емо	– майб. час, 1 ос., мн.	<i>читáти-м-емо</i>
-ем	– немин. час, 1 ос., мн.	<i>читáй-ем</i>
м-ем	– майб. час, 1 ос., мн.	<i>читáти-м-ем</i>
-ете	– немин. час, 2 ос., мн.	<i>читáй-ете</i>
м-ете	– майб. час, 2 ос., мн.	<i>читáти-м-ете</i>
-ут' ¹	– немин. час, 3 ос., мн.	<i>читáй-ут'</i>
-ут' ²	– немин. час, 3 ос., мн.	<i>дад-ут'</i>
м-ут'	– майб. час, 3 ос., мн.	<i>читáти-м-ут'</i>
-уц' ¹	– немин. час, 3 ос., мн.	<i>читáй-уц'-ц'а</i>
-уц' ²	– немин. час, 3 ос., мн.	<i>розпродáд-уц'-ц'а</i>
м-уц'	– майб. час, 3 ос., мн.	<i>читáти-м-уц'-ц'а.</i>

Часткова омонімія флексій не призводить до омонімії дієслівних словоформ завдяки насамперед двокомпонентності флексій минулого та майбутнього часів, а також, як і повна та неповна, завдяки варіюванню основи у процесі словозміни.

Таким чином, майже всі флексії (алофлексії й варіофлексії) дієслова, будучи синкретичними, водночас є омонімічними. Повна, неповна й часткова омонімія характерні для загальної номенклатури флексій; у флективних наборах домінує часткова омонімія, що не призводить до омонімії словоформ. Неповна омонімія чотирьох наборів флексій не є показовою й визначальною, оскільки охоплює лише дієслова з трьома коренями: -да-, -йіс-, -повіс-. Якщо врахувати, що таких слів в українській мові небагато й вони практично задаються списком, то можна говорити, що неповна омонімія практично не властива флективній системі дієслова і що флексії дієслова є однозначними ідентифікаторами словоформ, тобто, на відміну від флексій іменника, вживаються лише в одній словозмінній позиції парадигми.

Порівняно з іменником¹⁶, дієслово обмежено використовує варіофлексії. Кожна словоформа має, як правило, одне, властиве тільки їй закінчення, тобто кожній дієслівній основоформі відповідає одна алофлексія. Лише п'ять флексем (із 26), крім алофлексій, реалізуються варіофлексіями, які далеко не завжди послідовно фіксують як граматики, так і "Український правопис"¹⁷: неминулого часу (-емо і -ем, -имо і -им, -імо і -ім), майбутнього часу (-м-емо і -м-ем), наказового способу (-імо і -ім, -іт' і -іте) та інфінітива (-ти і -т'). Будучи "постійними супутниками" -емо, -имо, -імо; -імо, -м-емо, -іт', -ти в загальному інвентарі дієслівних флексій, вони є щодо них експресивно-стилістичними. Експресивно-стилістичні варіанти рідковживані, сфера їх функціонування – художня, переважно поетична, мова, розмовне мовлення й мова народної творчості: *Досить жить, як набіжить; Мороз не велик, та стоять не велить*.

Варіофлексії використовуються для вираження різних експресивних і стилістичних значень словоформ. Так, -іте вживається переважно у віршовій мові для надання вислову урочистого характеру: *Борітеся – поборете; Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропите* (Т.Шевченко). Словоформи на -іте мають певне стилістичне

накіння архаїзмів і тому, застерігав О.Синявський, "доречні можуть бути в повсякній, урочистій мові або в піснях"¹⁸.

Відповідно до сучасних граматик нормативним закінченням І ос. мн. наказ. сп. є *-імо* і його варіант *-ім*. Єдине закінчення *-ім* ще зовсім недавно фіксували "Норми української літературної мови" (О.Синявського)¹⁹. Вживання *-імо* й *-ім* у сучасній українській мові допускається як паралельне, взаємозамінне: *каж-імо* і *каж-ім*, *роб-імо* і *роб-ім*, *ход'-імо* і *ход'-ім*. Творення форм наказового способу обмежене з одного боку, окремими лексико-семантичними групами дієслів, а з другого – сферою їх функціонування як апелятивів. Ці два фактори впливають на вживаність їх у мовленні взагалі й на "закріпленість" сфер функціонування за варіантами. Функціонування обох форм наказового способу обмежене художнім і розмовним мовленням. У художній прозі перевага надається нестягненій формі. Так, за даними "Оберненого частотного словника сучасної української художньої прози"²⁰ з дев'яти випадків уживання словоформ наказового способу 8 мають флексію *-імо*, і лише одна – *-ім* (*ход'ім*). При цьому *ход'імо* і *ход'ім* різні за параметрами вживаності в прямій (27 і 11) і авторській (2 і 0) мові, за кількістю джерел (13 і 5), у яких вони зафіксовані²⁰. У мові поезії перевага також надається нестягненим формам. Так, на 2038/ словоживань у поезіях Л.Костенко два імперативи на *-імо* і один на *-ім*. Мовленнєву реалізацію може стримувати немилозвучність, що виникає при стягненні окремих форм: *скаж'ім*, *тч'ім*, *мн'ім* (від *м'яти*), *зн'імім* (від *зняти*), *припус'т'ім*.

Уживання *-т'* у поетичному мовленні визначається причинами ритмо-мелодійного характеру й марковане іноді більшою категоричністю: *Отож-бо й с, нема чого балакати. А що поробиш, хай воно згорить, смятись краще все-таки, ніж плакати; Не може ж бути, щоб чось не було, вже як не є, а якось воно буде; Спинюся я і довго буду слухати, як бродить серпень по землі моїй* (Л.Костенко); *Я почувтів своїх приховувати не вмію: коли співаєш ти – я плачу і радію* (І Гончаренко). Варіофлексію *-т'* мають дієслова, основа яких закінчується на голосний. Дієслова ж, основа яких закінчується на приголосний, через морфематичну несумісність не можуть приєднувати *-т'*: *люб-ти*, *л'із-ти*, *л'аз-ти*, *с'іс-ти*.

Досить поширеними, на думку В.М.Русанівського, є скорочені варіанти **-ем, -им, -ім**²¹. Їх вибір зумовлюється певним ритмом, що конденсує думку, втілену в цій словоформі: *Хіба дві жінки – ми – поду́жаєм цю зграю проблем і протиріч, що жаять кожну мати?* (Л.Костенко); *З птацями на білій крутогорі горобину пробу́єм зірку; Туди ми доліта́єм тільки світлом і музикою темної землі* (Д.Павличко). О.Синявський у своїх "Нормах" писав про недопустимість варіантів тих дієслів, "де при скороченні перед м стало б наголошене *и – сидимо́, летимо́...*"²². Однак такі скорочені форми вживав Т.Шевченко: *Лети́м. Дивлюся, аж світає, край неба палає...* (Т.Шевченко). Вживають їх і сучасні письменники: *Ми ще побудем, ще не облеті́м; Ми – гості бджіл. Посидим на бенкетах...* (Л.Костенко). Уживаність варіантів, крім ритмомелодичних, коригується також зняттям морфонологічної несумісності фонем на стику словоформ: *Назносим ка́міння, назносимо́ глини, збудуємо хатку з дверима у сіни* (М.Коцюбинський); *А потім їх, як ті матеріки, складаємо, щоб цілість їм вернути* (Д.Павличко). Проте морфологія стику словоформ у віршовій мові не завжди випримується: *Мрієм про дні прийдешні, про те, як станем людьми; Будем справляти гостину – дівчина, сонце і я; Ми ви́йдем з тобою на листя опале... Ми станем з тобою, як олень і ланя...* (Д.Павличко). Вибірковий аналіз поетичних текстів засвідчує домінування скорочених форм над нескороченими, а серед скорочених найуживанішими є словоформи на **-ем**:

Автор	Флексії			
	Нескорочені	Всього	Скорочені	Всього
Художня проза	-емо	233	-ем	22
	-имо	100	-им	8
	-імо	4	-ім	5
Костенко Л.	-емо	26	-ем	10
	-имо	8	-им	9
	-імо	0	-ім	0
Вінграновський М.	-емо	22	-ем	16
	-имо	4	-им	1
	-імо	0	-ім	0

Варіант майбутнього недоконаного **-м-ем** із ремаркою *зрідка* фіксує лише "Український правопис"²³. Скорочений варіант використовується авторами і в художній прозі (за "Оберненим частотним словником", із 14 випадків уживання майбутнього недоконаного – дві фо-

рми скорочені²⁴), і в поезії: *Ми тишениці незгасним вогнем проліта-тимем крізь віки* (Д.Павличко). Варіофлексії розширюють виражальні можливості мови, збагачують її флективну систему.

¹Русская грамматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной Грамматики полнѣе изложенная. – СПб., 1842. – С. 5; ² // Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972. – С. 109–110; ³Маслов Ю.С. Об основных и промежуточных ярусах в структуре языка // Вопр. языкознания. – 1968. – № 4. – С. 73–79; ⁴Булыгина Т.В. Морфологическая структура слова в современном литовском литературном языке (в его письменной форме) // Морфологическая структура слова в индоевропейских языках. – М., 1970. – С. 52–54; ⁵ // Янко-Триницкая Н.А. Основа и флексии в русском глаголе // Фонетика. Фонология. Грамматика. – М., 1971. – С. 305, 310–311; ⁶Ильина Н.Е. Морфонология глагола в современном русском языке. – М., 1980. – С. 6; ⁷Милославский И.Г. Морфологические категории современного русского литературного языка. – М., 1981. – С. 14–24; ⁸Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение // Фортунатов Ф.Ф. Избр. труды. – М., 1956. – Т. 1. – С. 136–139; Якобсон Р.О. Там само. – С. 199; Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова // Морфологическая типология и проблемы классификации языков. – М., 1965. – С. 81–82; Булыгина Т.В. Там само. – С. 52; Ковалик І.І. Вчення про словотвір (словотворчі частини слова). – К., 1958. – С. 68; ⁹Винокур Г.О. Форма слова и части речи в русском языке // Винокур Г.О. Избр. раб. по русскому языку. – М., 1959. – С. 400; ¹⁰Karcevskij S. Du dualisme asymétrique du signe linguistique. – TCLP. – I. – 1929; Общее языкознание / Под ред. А.Е.Супруна. – Минск. – С. 281; Соболева П.А. Словообразовательная полисемия и омонимия. – М., 1980. – С. 90; ¹¹Арутюнова Н.Д. Об иерархии лингвистических единиц // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 34; ¹²Грачева О.А. Система флексий современного русского литературного языка (морфонологический и функциональный анализ): АКД. – М., 1982. – С. 19; ¹³Липская Л.П. Русская флексия: морфемика, грамматика, семантика: АКД. – Краснодар, 1992. – С. 17; ¹⁴Виноградов В.В. О грамматической омонимии в современном русском языке // Виноградов В.В. Избр. труды: Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С. 15–20; ¹⁵Булаховский Л.А. Из жизни омонимов // Русская речь. Новая серия. – Л., 1928. – Вып. III. – С. 60; ¹⁶Комарова Л.И. Качественные и количественные характеристики системы словоизменения существительных в современном украинском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1987. – С. 44;

- ¹⁷Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1969. – С. 357, 360; Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1972. – С. 340, 351; Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. – К., 1984. – С. 169; Украинская грамматика. – С. 161-162, 170; Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. – К., 1997. – С. 420, 424; ¹⁸Синявський О. Норми української літературної мови. – Львів, 1941. – С. 24; ¹⁹Синявський О. Там само. – С. 81-83; ²⁰Обернений частотний словник сучасної української художньої прози. – К., 1998. – С. 641, 701; ²¹Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1969. – С. 357; ²²Синявський О. Там само. – С. 24; ²³Український правопис. – К., 1990. – С. 98; ²⁴Обернений частотний словник... – С. 698, 622.

*Лілія Костич,
Київський університет*

Семантико-функціональний аспект аналізу українського історичного словотвору (на матеріалі суфіксального творення прикметників)

Теоретико-методологічні основи сучасної лінгвістики, пов'язані з системно-структурним вивченням мовних явищ та осмисленням їх у плані поєднання синхронії й діахронії¹, стали підґрунтям для розгортання нових досліджень в історичній дериватології. Системний підхід у діахронному аспекті означає перехід від атомарного опису явищ до визначення закономірностей їх розвитку в єдності, у взаємозв'язках. Визначальним у цьому плані є семантико-функціональний аналіз, який дозволяє простежити еволюцію всієї мовної системи та окремих її рівнів.

У сучасному мовознавстві застосування функціонального підходу пов'язується з розглядом мовних одиниць як виразників змісту висловлення та описом мови в дії, у процесі спілкування². На думку О.А.Земської, "... вивчення словотвірного механізму мови, характеристика активності дериваційних морфем... потребує функціонального підходу, тобто розгляд матеріалу має спиратися на такий принцип, який дозволяє з'ясувати, які саме функції виконує словотворення в акті комунікації"³. Семантико-функціональний аспект є вигідним доповненням до порівняльно-історичного аналізу, оскільки "діахронне

дослідження не лише не заперечує поняття системи і функції, але, навпаки, без урахування цих понять воно є неповним"⁴.

В історичній дериватології семантико-функціональний аналіз дає можливість простежити умови появи нових і занепаду старих словотворчих моделей, розрізнити продуктивні й непродуктивні моделі (за ступенем кількісного наповнення словотвірного ряду), активні й часто вживані (за здатністю давати новотвори), визначити структурну (за особливостями творення нової лексичної одиниці) та семантичну (за участю в передачі різних типів словотвірного значення: транспозиції, мутації, модифікації) активність словотворчих формантів у різні хронологічні періоди.

У світлі сказаного привертає до себе увагу семантико-функціональний аналіз суфіксального творення прикметників (дистрибуція суфіксів здійснюється за лексико-семантичними групами (ЛСГ)). Показовими є раціональні якісні прикметники (РЯП), які, на відміну від емпіричних, характеризують ознаки людини, що безпосередньо не сприймаються органами чуття, є наслідком умовиводів⁵.

1. РЯП, які дають ознакову характеристику фізичної природи людини, у праслов'янській мові творилися за допомогою первинних, мертвих у сучасній мові, та вторинних, сьогодні живих і продуктивних, словотворчих морфем. Праслов'янські структури з непродуктивними суфіксами передавали статичну якісну ознаку, що існувала безвідносно до означуваних предметів: **živъ/jъ-живий* (-*vo- > -v- – ЕСУМ II: 200), **moldъ/jъ-молодий* (-*do-> -ð- – III: 502), **něтъ/jъ-німий* (-*to-> -m- – Ф. III: 63), **starъ/jъ-старий* (-*ro-> -p- – 747), **syťъ/jъ-ситий* (-*to-> -m- – 821), **gluxъ/jъ-глухий* (-ø- – ЭССЯ VI: 146-147), **junъ/jъ-юний* (-*no-> -n- – VIII: 195-197).

Значно активніше виявляли себе похідні транспозиційні словотворчі форманти *-ьпъ-*, *-ivъ-*, *-livъ-*, *-avъ-*, які виражали нейтральну якісну ознаку (**bolъpъ/jъ* "хворий" – ЭССЯ I: 315-316; **kapравъ/jъ* "у якого хворі очі" – IX: 149; **lětivъ/jъ* "похилого віку, немолодий" – XV: 8) або інтенсифікували якість, позначувану твірним словом (**bol'estivъ/jъ* "хворобливий" – II: 186; **bol'estьrъ/jъ* "болісний" – 187; **drěmlivъ/jъ* "дрімливий" – SP IV: 231; **bol'avъ/jъ* "хворобливий" – ЭССЯ II: 185).

За нашими спостереженнями, в XI-XIII ст. прикметники аналізованої ЛСГ творилися переважно від іменникових основ за допомогою

транспозиційного суфікса *-ьн-*: *алчьнь* "який утримується від їжі" (УС: 63), *зрчьньши* "здатний бачити" (СДРЯ III: 404). Спорадично такі утворення давав транспозиційний формант *-ив-*: *болъзньвий* "хворобливий" (Срез. I: 149) та ін.

В українській мові більшість прикметників цього типу творилися за допомогою транспозиційних суфіксів *-н-* (*немоцньнй* – Сл.: 308), *-лив-* (*сонливий* – 375), *-ав-/-яв-* (*слинявий* – 360, *миршавий* – Б.-Н.: 225). Словники фіксують похідні з модифікаційними формантами *-ав-/-яв-*, *-овит-*, *-оват-/-уват-*, які у складі похідних основ передають послаблену якісну ознаку: *хворовитий* (Б.-Н.: 375), *старуватий* (Гр. IV: 199).

2. ЛСГ прикметників, що характеризують інтелект людини, її досвід, здібності, оцінюють предмети і явища з погляду впливу на свідомість, у праслов'янській мові була нечисленною. Первинні, у сучасній мові структурно неподільні, якісні прикметники типу: **glupъ/jь/-глухий* (*-ø-* – ЭССЯ VI: 151-152), **modrъ/jь/-мудрий* (*-*ro->-p-* ЕСУМ III: 530) та утворення з суфіксом *-ьнъ-* (**bujъnъ/jь/* "нерозумний" – SP I: 442-443) передають нейтральну якісну ознаку. Семантична функція суфіксів *-авъ-*, *-овитъ-* полягала в посиленні (**darovitъ/jь/* "обдарований" – SP II: 345) або послабленні (**glupavъ/jь/* "нерозумний" – ЭССЯ VI: 150) кількісного вияву названої твірним словом ознаки.

У мові XI-XIII ст. високою продуктивністю відзначався транспозиційний суфікс *-ьн-*: *разумьньнй* (ПВЛ: 60), *талантьньши* (Срез. III: 921). До цієї групи належали також відприкметникові деривати типу *сьрдьньши* (< *сьрдьи*) "ретельний, старанний" (1299) та складні суфіксальні утворення (типу *благомоудрьньши* – СДРЯ I: 189), що в українській мові не збереглися. Спорадично зустрічалися в пам'ятках прикметники з *-лив-* (*забытливъ* – III: 284) та *-ив-* (мужеві *разумиву* – Изб.: 159 зв.).

У XIV-XVII ст. аналізована ЛСГ майже не поповнилась новими лексемами. З XVIII ст. стає продуктивним семантично спеціалізований транспозиційний виразник посиленої якості *-овит-* (*працовитий* – Пр.: 115), що з кінця XIX ст. починає функціонувати і як модифікаційний: *надковитий* "старанний" (Гр. III: 86). Неповноту якісної ознаки виражає суфікс *-оват-/-уват-*: *шелеповатый* "недоумкуватий" (Б.-Н.: 397). У бойківських говірках він є носієм семи подібності: *тумановатий* "недоумкуватий" (СБГ II: 306).

Високою продуктивністю у старій та новій мовах відзначаються суфікси *-лив-* (*разумливи ест* – ПЄ: 15 зв.; *таланливий* – Гр. IV: 244) та *-н-* (*ростропный* "розсудливий" – Т.Мат.: 766 зв.). Останній активно виявляє себе також у говорах: *вістний* "обізнаний з чимось" (СБГ I: 131), *приватний* "здібний до всього" (135). Спорадично в цій функції виступає суфікс *-ист-*: *таланистий* (Гр. IV: 244).

3. ЛСГ прикметників, які характеризують вдачу людини, її психічний стан, оцінюють предмети і явища з погляду їх впливу на емоційну сферу, була однією з найчисельніших у праслов'янській мові. Активну участь у її творенні брали непродуктивні в сучасній мові словотворчі форманти *-*do-> -d-* (**radь/jь/ > радий* – Ф. III: 429), *-*to->-m-* (**ljutь/jь/ > лютий* – SP IV: 691-692), *-*ro->-p-* (*хутрь/jь/ > хитрий* – ЭССЯ VIII: 162-164), *-*lo->-л-* (**veselь/jь/ – веселий* – ЕСУМ I: 362), нульовий суфікс *-ø-* (**skopь/jь/ – скупий* – Ф. III: 662).

Виразною продуктивністю відзначалися вторинні словотворчі морфеми. У складі похідних основ транспозиційні суфікси *-ьнъ-, -ivъ-, -avъ-* формували нейтральну якість: **čujьнъ/jь/* "чуйний" (SP II: 284-285), **lěnivъ/jь/* "лінивий" (ЭССЯ XIV: 204-205), **lōkavъ/jь/* "підступний" (XVI:143-144); транспозиційні суфікси *-ivъ-, -livъ-, -avъ-* посилювали вияв ознаки: **gněvivъ/jь/* "гнівний" (VI: 169), **lepetylivъ/jь/* "балакучий" (XIV: 130), **lěkavъ/jь/* "лякливий" (XV: 161); суфікс *-astъ-* вказував на подібність до властивості, названої твірною основою (**lěgastъ/jь/* "лінивий" – XIV: 183). Модифікаційні суфікси або послаблювали кількісний вияв ознаки (*-avъ-*: **dikavъ/jь/* "дикуватий" – SP III: 205), або посилювали його (*-ovitъ-*: **jarovitъ/jь/* "сердитий" – ЭССЯ VIII: 177). За допомогою цих суфіксів утворювалися прикметники переважно від різних основ, рідше – від однієї, набуваючи додаткових відтінків тієї чи іншої кількісної семи.

У пам'ятках XI-XIII ст. аналізована ЛСГ подана переважно структурами з високопродуктивними суфіксами *-ьн-, -ив-, -лив-*. Так, в обстежених писемних джерелах налічується близько 60 лексем із суфіксом *-ьн-*; це переважно деривати, мотивовані іменниками: *блажена* "щаслива" (СДРЯ II: 57), *оканьнъи* "неприкаяний" (УС: 50) та ін. До відприкметникових належать деривати типу *бъдрьнъ* "бадьорий" (СДРЯ I: 326-327).

Похідні прикметники, ускладнені суфіксом *-ив-*, взаємодіяли з двома типами основ – іменниковими і дієслівними. Десубстантиви характеризувалися виразним виявом твірної основи: *боязливъ* "боязкий" (Ізб.: 61 зв.), *печальливъ* "печальний" (Срез. II: 921). Модифікаційне смислове співвідношення виникло між компонентами словотвірної пари *любезнь > любезнивъ*, причому похідний прикметник набув додаткового квантитативно-оцінного семантичного відтінку: *Володимерь бо такъ бязе любезнивъ* "доброзичливий" (ПВЛ: 12). Девербативи з суфіксом *-ив-* вказували на ознаки, що впливали з нахилу до дії, названої твірним словом: *дерзливъ* "непокірний" (СДРЯ II: 455), *любивъ* "люблячий" (IV: 464). Семантично співвідносними зі складними іменниками на *-ик* були складні прикметники на *-ивъ*: *бл(а)горазоумивъ* (СДРЯ I: 193) від *бл[а]горазоумик* "розсудливість", *роукою благочестивою* (ЛП: 152) від *благочьстик* "благочестя".

Транспозиційний суфікс *-лив-*, утворюючи відіменникові та віддієслівні похідні, передавав виразну ознаку відповідно до семантики твірної основи: *съ женою клеветливою* "злослівною" (Срез. I: 1215), *стыдъливи* "сором'язливий" (III: 582).

У багатьох випадках суфікси *-ьн-*, *-ив-*, *-лив-* приєднувались до однієї твірної основи: *гнѣвъни* (СДРЯ II: 340-341), *гнѣвие* (338-339), *гнѣвлиивъ* (УС: 108) – "гнівний"; *жалостьъни* (СДРЯ III: 232), *жалостивъ* (232), *жалостьливъ* (232) – "жалісливий". Прикметники з *-ив-*, *-лив-*, мотивовані дієслівними та іменними основами, передавали виразну внутрішню ознаку предмета, з суфіксом *-ьн-* – нейтральну якість. Писемні джерела XIII-XIV ст. засвідчують поступове послаблення продуктивності суфікса *-ив-* і посилення *-лив-*; за спостереженнями дослідників, перший переважав у відіменникових прикметниках, другий – у віддієслівних⁶.

Поодинокими є утворення з суфіксами *-ькъ* (*крѣтъкъ* "тихий, покірний" – УС: 45), *-ок-* (*жестокок* – УС: 85), *-ить* (*сердитъ* – ЛП: 245), *-ав-* (*ласкава* – ПС: 173 зв.). У наступні періоди продуктивність суфікса *-к-* простежується у віддієслівному словотворі. Перші поодинокі фіксації девербативів цього типу зустрічаються в XIV ст.: *падки* "схильний до чого-небудь" (Срез. II: 859). Виразну групу ці лексеми фор-

мують лише в XIX ст.: *боязкий* (Б.-Н.: 60), *верткий* (64), *говіркий* (Гр. I: 296), *сваркий* (IV: 103).

У XVIII ст. пожвавлює свою активність транспозиційний суфікс *-ит/-овит-*: *ропачитий* "відчайдушний" (Б.-Н.: 317), *пановитий* "з панськими звичками" (Гр. III: 93); у цих утвореннях суфікс *-овит-* виступає носієм семи подібності. У сучасній мові такі деривати фіксуються як стилістично марковані.

З XVI ст. й особливо в XVII-XIX ст. засвідчуються прикметники з суфіксами *-оват/-еват-*, *-уват-*. Властива словотворчим афіксам сема подібності до ознаки, названої мотивуючою основою, в контексті часто доповнюється суб'єктивно-експресивною оцінкою: *сатурноватий* "похмурий" (КО: 222), *вовкуватий* (Гр. I: 245), *пенькуватий* "упертий" (III: 106).

Значно менше виявляє себе в названій функції транспозиційний суфікс *-ист-*: *гонористий* (Гр. I: 308), *норовистий* (II: 570). Очевидно, ЛСГ прикметників із ним сформувалась уже з XIV ст. і далі, оскільки деривати з *-ист-* зазначеної семантики пам'ятками XI-XIII ст. не засвідчуються.

Фактичний матеріал староукраїнської мови свідчить про помітне зниження продуктивності суфікса *-ив-*, який практично не творить нових прикметників від іменникових основ. У віддієслівному словотворі *-ив-* функціонує як малопродуктивний: *поццивий* "правильний, шанований" (Б.-Н.: 295), *мстивий* (Гр. II: 451).

Поодинокі утворення дає в українській мові транспозиційний суфікс *-ав/-яв-* (близько 15 дериватів): *фіглявий* "жартівливий" (Гр. IV: 377). У прикметнику *хмуравий* "похмурий" (406) суфікс *-ав-*, модифікуючи ад'єктивну твірну основу, надає їй семантичного відтінку неповного вияву ознаки; проте в цьому випадку можлива й мотиваційна співвіднесеність з іменником *хмур* "хмарна погода" (СБГ II: 342).

Значною продуктивністю на всіх етапах розвитку української мови відзначаються транспозиційні суфікси *-н-* та *-лив-*. Вони активно творили прикметники як від різних, так і від тієї самої основи, причому утворення з *-н-* передавали нейтральну якість, а з *-лив-* – указували на високий ступінь вияву ознаки, названої твірним словом: *жалобная* (Н.: 180), *жалобливого* (ДДГ: 268).

Поширення в пам'ятках староукраїнської мови успадкованих дериватів свідчить про неперервність функціонування структур із суфіксом *-н-* типу

лестный (Н.: 55), *лицемѣрный* (Бер.: 58). До новотворів належать прикметники *тяжестный* (Сл.: 212), *кривдный* (Б.-Н.: 196), *гонорный* (Гр. I: 308), *морочный* "вередливий" (II: 446). Привертає увагу розмаїтий діалектний матеріал: *ворохобный* "метушливий" (БГ I: 756), *збитошний* (III: 51), *скоцирни* "дуже злий" (СПГ: 196) та ін.

Упродовж усього періоду розвитку української мови неухильно зростає кількість дериватів із *-лив-*: *страхливый* (Бер.: 122), *щасливый* (Н.: 171), *полохливый* (144). У сучасній українській мові цей суфікс належить до високопродуктивних (нами нараховано 273 лексеми): *доткливый* "образливий" (Б.-Н.: 122), *дратливый* (Гр. I: 441), *сумливый* (IV: 228), *хапливый* (386). На його продуктивність у діалектному словотворі якісних прикметників указують В.В.Німчук, А.М.Муқан⁷. Опрацьовані нами діалектні матеріали фіксують похідні *лепетливи* (СПГ: 113), *мовчливый* (БГ I: 448) та ін.

4. ЛСГ прикметників, які вказують на соціальне становище людини, у праслов'янській мові формувалася з лексеми **ubogъ(jь)* – *убогий* (-а – Ф. IV: 143) та похідних на *-atъ*, *-itъ* (**bogatъ/jь* "багатий" – ЭС-СЯ II: 159; **jmenitъ/jь* "заможний" – VIII: 177).

У пам'ятках XI ст. зафіксовано прикметник *знатливы* "знатний" (Срез. I: 993); згодом, витіснений дериватом на *-н-* (*знатный мѣщанинъ* – ДНМ: 61), він виходить з ужитку. Нових слів цієї ЛСГ з формантом *-лив-* не виявлено.

З XIV ст. починає формуватися словотворча модель із суфіксом *-н-*: *велебный князь* (П.: 148), *велможный* (ССУМ I: 162); більшість цих лексем згодом виходить з ужитку. Не став нормативним і зафіксований у словнику Б.Грінченка прикметник *копитальный* "багатий, з капіталом" (Гр. II: 281). У говірках західних і центральних районів Закарпаття, на Лемківщині поряд із *бідный*, *бінный* факультативно вживається лексема *худобный/худобный* "бідний, убогий" (Дз.: № 257), а в бойківських говірках – *грішний* "багатий на гроші" (СБГ I: 193).

Активніше виявляє себе в цій функції словотворчій суфікс *-ит/-овит-*: *именитый* "знаменитий, шанований" (СДРЯ IV: 146), *домовитъ* "який має господарство" (Срез. I: 698), *имовитъ* "заможний" (1094). Пам'ятки української мови фіксують поряд з успадкованими ряд нових лексем: *родовитого* "знатного роду" (Р.: 146), *грошовитый*

(Б.-Н.: 107), діал. *газдовитий, статковитий* (БГ II: 5). До цієї ЛСГ належать також архаїчний похідний з *-am-*: *багатий* (Гр. I: 16).

Таким чином, упродовж історії української мови раціональні якісні прикметники, що вказують на ознаки людини, виразно розподіляються між семантично окресленими групами. Обсяг кожної ЛСГ залежить не стільки від кількості дериваційних морфем, скільки від їх продуктивності.

Хронологічно найдавніші прикметники, що співвідносяться з основами на *-*ā/*ō* (з нульовим суфіксом), та утворення з первинними суфіксальними морфемами *-d-* (<*-dъ* < *-*do-*), *-m-* (<*-tъ* < *-*to-*), *-n-* (<*-nъ* < *-*no-*), *-m-* (<*-mъ* < *-*mo-*), *-p-* (<*-rъ* < *-*ro-*), *-v-* (<*-vъ* < *-*vo-*), *-l-* (<*-lъ* < *-*lo-*) успадковані українською мовою без особливих структурних змін.

Розвиток словотворчої активності похідних формантів відбувався по-різному в межах кожної ЛСГ: 1. РЯП, які характеризують фізичну природу людини, засвідчують послідовне зростання деривативної активності первинно продуктивного суфікса *-n-*; суфікс *-ив-* поступово став непродуктивним; продуктивність суфіксів *-лив-*, *-ав-/яв-* послабилася в XI-XIII ст. і відновилася в наступні періоди. 2. РЯП, які характеризують розумову діяльність людини, засвідчують перетворення малопродуктивних формантів *-овит-*, *-н-*, *-лив-* у продуктивні й високопродуктивні та низьку продуктивність суфікса *-ист-*. 3. РЯП, які характеризують настроєво-емоційну сферу людини, засвідчують послідовно високу продуктивність суфіксів *-н-*, *-лив-*; середню – суфіксів *-оват-/еват-*, *-уват-*; низьку – суфіксів *-к-*, *-ок-*, *-ист-*; послідовний спад продуктивності формантів *-ав-/яв-*, *-ив-*, *-ит-/овит-*. 4. РЯП, які характеризують соціальне становище людини, засвідчують зростання продуктивності суфікса *-ит-*; послаблення – суфікса *-н-*; непродуктивність суфікса *-ат-*.

З погляду сполучуваності з різними твірними основами розрізняються транспозиційні і модифікаційні форманти. Серед них виділяємо семантично нейтральні, що виконують структурну функцію (транспозиційні *-ьтъ-*, *-ivъ-*, *-livъ-*, *-avъ-*; *-ьн-*, *-ькъ-*, *-окъ-*, *-итъ-*; *-н-*, *-к-*, *-ок-*); семантично спеціалізовані, що посилюють вияв ознаки (транспозиційні *-ьтъ-*, *-ivъ-*, *-livъ-*, *-avъ-*; *-ав-/яв-*, *-ист-*, *-лив-*; транспозиційний і модифікаційний *-овит-*) або послаблюють його (модифікаційні *-avъ-*; *-ав-*; *-оват-/еват-*, *-уват-*); указують на подібність до форм або властивостей назв, відбитих мотивуючими основами (*-астъ-*; *-овит-/евит-*, *-уват-*).

Умовні скорочення назв джерел

- БГ – Матеріали до словника буковинських говірок / Відп. ред. В.А.Прокопенко. – Чернівці, 1971-1979. – Вип. 1-6.
- Б.-Н. – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В.Німчук. – К., 1966.
- Гр. – Словарь української мови. Зібр. ред. журн. "Киев. старина" / Упоряд., з дод. власн. матеріалу, Б.Грінченко. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.
- ДДГ – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : Зб. док. / Упоряд., автор передмови та комент. В.Й.Горобець. – К., 1993.
- Дз. – Дзєндзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР: (Лексика). – Ужгород, 1958-1960. – Ч. 1-2.
- ДНМ – Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К., 1976.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : У 7 т. – К., 1982-1989. – Т. 1-3.
- Ізб. – Изборник 1076 г. / Изд. подгот. В.С.Гольшєнко. – М., 1965.
- КО – Незвісний твір Клирика Острозького (1599 р.) // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – ЗНТШ. – Львів, 1906. – Т. 5. – С. 201-220.
- ЛІ – Ипатьевская летопись // Полн. собр. русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. – С. 1-289.
- Н. – "Лексис" Лаврентія Зизанія. "Синоніма славеноросская" / Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В.В.Німчука. – К., 1964.
- П. – Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. стаття, комент. і словники-показчики М.М.Пєщак. – К., 1974.
- ПВЛ – Лаврентьевская и Троицкая летописи // Полн. собр. русских летописей. – СПб., 1846. – Т. 1. – С. 1-123.
- ПЄ – Пересопницьке Євангеліє, 1556-1561 рр. / Рукопис Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – № 15512.
- Пр. – Практика сіа, или оувѣщеніе pracowитымъ господаремъ // Лікарські та господарські порадики ХУІІІ ст. / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К., 1984. – С. 114-120.
- ПС – Синайский патерик / Изд. подгот. В.С.Гольшєнко, В.Ф.Дубровина. – М., 1967.
- Р. – Южнорусские грамоты / Собр. Влад. Розовым. – Киев, 1917. – Т. 1.
- СБГ – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок – К., 1984. – Ч. 1-2.
- СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.) / Гл. ред. Р.И.Аванесов. – М., 1988-1991. – Т. 1-4.

Сл. – "Лексикон латинський" Є.Славинецького. "Лексикон словено-латинський" Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К., 1973.

СПГ – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К., 1974.

Срез. – Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. СПб., 1893-1912. – Т. 1-3.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. : У 2 т. – К., 1977-1978. – Т. 1-2.

Т.Мат. – Тимченко Є. Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV-XVIII вв. / Рукопис Інституту української мови НАН України в Києві.

УС – Успенский сборник XII-XIII вв. / Изд. подгот. О.А.Князевская / Под ред. С.И.Коткова. – М., 1971.

Ф. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1986-1987. – Т. 1-4.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н.Трубачева. – М., 1974-1992. – Вып. 1-18.

SP – Słownik prasłowiański. – Wrocław, 1974-1979. – Т. 1-3.

¹Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. 3; Мельничук О.С. Синхронія і діахронія // Українська мова : Енциклопедія. – К., 2000. – С. 551; Супрун А.Е. Дуализм словообразования, диахрония и синхрония // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М., 1987. – С. 99-104; ²Земская Е.А. Функциональный подход к изучению деривационных морфем // Морфемика: Принципы и методы описания. – Л., 1987. – С. 65-73; Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М., 1986; Улукханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. – М., 1977; ³Земская Е.А. Там само. – С.67; ⁴Тезисы Пражского лингвистического кружка // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 18; ⁵Шрам А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных : (На материале современного русского языка). – Л., 1979. – С. 21-22; ⁶Плотицина Г.Ф. Имена прилагательные с суффиксом *-н-* и их взаимодействие с другими прилагательными в русском языке. АКД. – Куйбышев, 1962; ⁷Мукан А.М. Словотвір українських наддунайських говірок // Праці Х Респ. діалект. наради. – К., 1961. – С. 160; Німчук В.В. Словотвір прикметників верхньонадборжавських говірок // XI Респ. діалект. нарада. Тези доповідей. – К., 1962. – С. 7.

СИНТАКСИС

*Ірина Арібжанова,
Київський університет*

Синтаксична спеціалізація прислівника

Нормативна граматика, визначаючи синтаксичну природу прислівника, до цього часу перебуває під впливом давньої традиції, за якою прислівник вважається виключно морфологічним еталоном обставини.

Метод дослідження, за яким при суцільній вибірці фактів мови враховуються кількісні характеристики об'єкта, дозволяє виявити ті закономірності співвідношення частин мови і членів речення, що залишилися непоміченими при застосуванні так званого традиційного методу (коли назване співвідношення вивчається у напрямку від частин мови до їхніх функціональних можливостей)¹. Зокрема, було встановлено, що прислівник взагалі не вживається для вираження обставин умови й допусту, досить рідко використовується для вираження граматичних значень причини і мети, натомість прийменниково-іменникові конструкції та іменникові форми виступають універсальним засобом вираження обставинних компонентів простого речення. О.Б.Колиханова в одній зі своїх праць наводить такі дані про частоту вживання прислівників у функції обставин: прислівники становлять 74,2 % усіх засобів вираження значення способу дії, 44,82% – значення часу; 25 % – значення причини (з приміткою, що прислівники причини переважно вживаються у питальних реченнях); 5,75 % – значення мети². Стверджуючи, що при вираженні більшості обставин прийменниково-іменникові засоби є узуальними, і, очевидно, не бажаючи заперечувати традиційне розуміння прислівника як морфологізованого засобу вираження обставин, вона пропонує "говорити не про морфологізовані й неморфологізовані засоби вираження, а про частотні, малочастотні й поодинокі випадки вираження"³. На відсутність будь-яких суперечностей між обставинною спеціалізацією і непродуктивним уживанням прислівників у функції обставин указує П.О.Лекант. Він вважає, що "поділ на морфологізовані і неморфологізовані обставини не збігається з поділом на продуктивні і непродуктивні"⁴, цим самим заперечуючи своє твердження про викорис-

тання "обмеженого кола словоформ" для вираження неморфологізованих другорядних членів речення⁵.

Сутність синтаксичних явищ зводиться не лише до їхнього морфологічного вираження. Вона, насамперед, визначається відношеннями у структурі речення і тісно пов'язана з семантикою слів. Ці відношення дістали назву семантико-синтаксичних, об'єктивних, логічних відношень. Семантико-синтаксичні відношення лежать в основі виділення членів речення (формально-граматичний аспект), є їх граматичним значенням, і поряд із речовим (реальним, лексичним) значенням є складовим елементом синтаксичного значення члена речення.

Спеціалізовані/неспеціалізовані форми членів речення (інакше кажучи – морфологізовані/неморфологізовані члени речення) характеризуються за семантичним критерієм, тобто за речовим значенням члена речення і частини мови: якщо речове значення члена речення адекватне речовому (ще кажуть – категоріальному) значенню частини мови, то ця частина мови (словоформа) є спеціалізованою формою цього члена речення, якщо такої адекватності немає, то аналізований компонент речення є неспеціалізованою формою члена речення. Наприклад, іменник позначає предмет, отже, його спеціалізація – бути "предметним" членом речення, тобто підметом або додатком; дієслово і прикметник називають ознаки, отже, їхня спеціалізація – бути "ознаковими" членами речення, тобто присудком для дієслова та означенням чи присудком для прикметника.

Отже, установлення синтаксичної спеціалізації будь-якої частини мови починається з визначення її реального значення.

Сучасна граматична література реально значення прислівника тлумачить здебільшого як значення ознаки іншої ознаки: "Прислівники вживаються для вираження ознаки іншої ознаки – динамічної дієслівної або статичної прикметникової"⁶. Поза семантичною кваліфікацією залишається хоч кількісно і менша, але реально існуюча група прислівникових слів, що, власне, стала підставою функціональної кваліфікації всіх прислівників, – група прислівників із обставинною семантикою.

В українському мовознавстві детальну характеристику узагальненої семантики та синтаксичних функцій прислівника дає І.К.Кучеренко⁷. У його працях знаходимо теоретичне обґрунтування означа-

льних прислівників у функціональному плані, обставинних прислівників – у плані семантичному. Реальне значення прислівників, на думку І.К.Кучеренка, полягає, по-перше, у позначенні ознаки іншої ознаки і, по-друге, у позначенні обставини. Поняття ознаки учений дефінує як "те, що належить предметові чи явищу, чим предмет або явище уподібнюється до інших чи відрізняється від них", "...кожна ознака ... має свої якісні, кількісні чи інші особливості, тобто існують також і ознаки ознак"⁸. Поняття обставини визначається вченим як "ті об'єктивно існуючі поза предметом різні фактори, які зумовлюють наявність (існування) предмета з усіма його ознаками – предикативними чи непередикативними, – місце, час, різні стимули вияву ознак предметів – причина, мета та ін."⁹.

Таким чином, прислівник як частина мови вирізняється серед інших частин мови здатністю виражати або внутрішню ознаку ознаки, завдяки якій первинна ознака предмета набирає іншої якості (означальні прислівники), або зовнішні обставини, за яких існують предмети з їхніми ознаками. Причому обставини самим ознакам не належать і не змінюють їхньої природної якості (обставинні прислівники)¹⁰. Ще О.М.Пешковський відзначив: "...Такі слова, як: *тут, там, учора* і т.под. тільки непрямо відносяться до дії, вказують на щось побічне, щось таке, що в самій дії не міститься"¹¹. О.О.Шахматов серед обставин виділив групу так званих означальних обставин, у ролі яких виступають прислівники способу, дієприслівники, в тому числі дієприслівникові звороти¹². Відома і думка В.О.Богородицького, який виділяв "власне означення, або атрибути, які вказують на ознаки, що існують у предметних уявленнях і в уявленнях дії, напр.: *Эта большая лошадь быстро бежит*"¹³ (означенням він вважає слова *большая* і *быстро*). Л.В.Щерба неодноразово наводив у своїх доповідях речення "*Быстрая лань быстро бежит*", у якому слова *быстрая* і *быстро* завжди розглядав як означення¹⁴. Про доцільність визначення означення при дієсловному слові і сумнівність щодо обставинного значення ступеня вияву дії чи ознаки говорив В.Н.Міріпін¹⁵.

Отже, різні семантичні групи прислівників мають відмінну синтаксичну спеціалізацію.

Означальні прислівники відповідно до свого речового значення є ознаковими членами речення:

1. Означеннями – придієслівними і рідше вживаними приад'єктивними та приадвербіальними, наприклад: *швидко йду, дуже гарний, напрочуд добре*. І.К.Кучеренко вважає, що загальною назвою членів речення, виражених означальними прислівниками, може бути "опосередковане означення", оскільки прислівники уточнюють безпосередні ознаки предметів, наприклад: *Спокійно, розважливо тече розмова* (О.Гончар). Отже, ознака ознаки – це теж ознака предмета, але опосередкована іншою, присубстантивною, ознакою, з виразником якої прислівники зв'язуються безпосередньо¹⁶. Виходячи з адекватності граматичного значення прислівників-означень їх загальному (категоріальному) значенню, означальні прислівники слід вважати спеціалізованими засобами вираження означень. Типи означальних прислівників – якісні, способу дії і кількісні – детально схарактеризовані в описовій морфології. Відповідно опосередковані прислівникові означення можна поділити за значенням на три різновиди: 1) якісні означення: *Несміливо і дразливо жовтіють верби...* (П.Вольвач). *Звісно, книгу зустрічають тріумфально* (О.Яровий); 2) означення способу дії: *Он розсунув обополі місто Мій Дніпро, заломивши брову* (П.Вольвач). *Колосовський несамохіль зітхнув* (О.Гончар); 3) кількісні означення (означення міри і ступеня): *"Незалежні" і "вільні", ми ледве дишемо* (П.Вольвач). *Він [Віктор] почував себе занадто гарно* (В.Підмогильний).

Таким чином, означення слід дефінувати як такий другорядний член речення, що називає безпосередню чи опосередковану ознаку предмета. Спеціалізованими засобами вираження означень виступають прикметникові форми та прислівники. При називанні безпосередньої ознаки предмета означення залежить від іменника, а при позначенні опосередкованої ознаки залежить від безпосередніх її виразників – дієслова, прикметника та прислівника.

2. Як виразники ознаки прислівники можуть уживатися також у функції приз'язкового компонента складеного присудка. Складений прислівниковий присудок у шкільних і вузівських граматиках розглядається серед складених іменних присудків, оскільки вважається, що ці присудки мають однотипну структуру з останніми¹⁷ і що незмінювані слова (прислівники, інфінітиви) можуть використовуватися у функції іменної частини, бо здатні виражати узагальнені значення, типові для змінюваних форм – імен (тобто тією чи іншою мірою заміщують імена)¹⁸. На думку І.Р.Вихованця, "прислівни-

ковий складений присудок утворюється в результаті транспозиції прислівників у синтаксичну сферу дієслова", при цьому "незмінний прислівниковий компонент "одієслівнюється" саме дієсловом-зв'язкою..."¹⁹.

Однак уживання прислівника у функції призв'язкового компонента складеного присудка, незважаючи на, здавалося б, нетиповість його функціонування в ролі головного члена (прислівникові присудки непродуктивні, малочастотні порівняно з іншими типами присудків), усе ж є фактом мови. Структура прислівникового присудка має свої, відмінні від інших присудків, особливості, пов'язані з його реальним значенням. Як зазначалося вище, здатність прислівника називати ознаку іншої ознаки пояснює його типове придієслівне вживання у функції опосередкованого означення: *Він живе добре, вона живе краще*. Однак у сполуді з дієслівною зв'язкою прислівник, як і прикметник, може набувати значення часово-способової характеристики підмета: *Жити було добре; Жити (є) добре; Жити буде добре; Жити стало краще; Жити стане краще*. При цьому реальне значення прислівника зберігається: він є ознакою іншої ознаки, яка в реченні виражена словом у незалежній позиції – інфінітивом і виконує функцію підмета. Предикативні відношення між означуваним словом-інфінітивом і означальним словом-прислівником виражаються дієслівними зв'язками *бути* і *стати* в різних часових і способових формах, наприклад: *А от розуміти землю – тяжче* (М.Стельмах); *Йти стало важче* (Григор Тютюнник); *"Важко бути самотнім"*, – *вирвалося у Тараса Григоровича* (З.Тулуб).

Існує ряд прислівників (переважно відприкметникового походження), які послідовно вживаються у значенні призв'язкового компонента. Вони в реченні не поєднуються з дієсловами у функції простого присудка, як інші прислівники, тобто не виконують функції другорядного члена речення. Ці прислівники спеціалізуються на виконанні присудкової функції, і тому їх називають предикативними прислівниками, наприклад: *У приміщенні курити заборонено; Гарну книгу читати приємно; Іти в темряві було дуже ризиковано* (Д.Ткач); *Так утішно дивитися* (М.Коцюбинський). Зустрічаються речення, в яких прислівникові присудки означають субстантивні підмети. Найчастіше такі підмети виражаються словами з узагальненою семантикою – займенниками *це, все* тощо, наприклад: *Це було жахливо, це могло*

порушити всі його плани (О.Гончар); Усе буде гаразд; Усе було по-старому; Полон – це гірше, ніж смерть (О.Гончар).

Прислівникові присудки, як і інші складені присудки, характеризуються роздільним вираженням речового і граматичного значень: прислівниковий призв'язковий компонент виражає речове значення присудка (якісну ознаку чи стан), дієслівна зв'язка дає часово-способову характеристику присудка. Призв'язкова функція більшості цих присудків виступає як єдино можлива для прислівників функція. Отже, прислівники спеціалізуються не тільки на вираженні функцій другорядних членів речення, а й на вираженні призв'язкової функції у складі прислівникового різновиду присудка.

3. Як слова з ознаковою семантикою прислівники можуть виконувати функцію головного члена односкладного безособового речення, в якому предикативна ознака стосується пасивного суб'єкта. Ідеться про речення типу *Стало холодно. На душі неспокійно. Дівчинці соромно. На небі видно зорі*, головні члени яких прийнято відносити до слів так званої категорії стану (або безособово-предикативних слів, або предикативів). Їх виділяють в окрему групу (чи, навіть, частину мови), абсолютизуючи один з класифікаційних критеріїв – синтаксичний (враховується функціональна особливість прислівникового слова виконувати роль головного члена безособового речення). Такий підхід у визначенні частиномовної належності незмінюваних слів призвів до двозначної їх кваліфікації: те саме слово вважають або словом категорії стану, якщо воно входить у структуру односкладного речення, або прислівником, якщо це слово є структурним компонентом двоскладного речення²⁰.

"Стан – це не що інше, як одна з існуючих ознак предметів і явищ. Вона усвідомлюється як один з аспектів емоційно-вольового змісту людської психіки", – визначає поняття стану І.К.Кучеренко²¹. Закономірно, що та сама прислівникова полісемантична лексема може функціонувати в різних позиціях – позиції опосередкованого означення та позиції предикативного члена односкладного речення, тобто позиціях, які заповнюються словами з ознаковою (в тому числі – становою) семантикою, наприклад: *Живемо добре. Нам добре*. Це стосується означальних багатofункціональних прислівників, утворених від якісних прикметників.

Інша річ, коли прислівник функціонує лише в ролі предикатива. Ці прислівники складають ядро так званих слів категорії стану: їх реальне значення полягає в позначенні стану – психічного й фізичного людей і взагалі істот, стану природи тощо: *страшно, досадно, тісно, морозно, вітряно, брудно*. Саме значення стану визначило синтаксичну спеціалізацію таких прислівників, що є структурними компонентами складеного головного члена односкладного безособового речення. Оскільки прислівник власною формою не виражає предикативної ознаки, він зв'язується з дієсловами *бути, ставати, зробитися*, які у структурі складеного предикатива дають часово-способову кваліфікацію стану, наприклад: *Було хмарно і вітряно* (А.Головко). *В хатині зробилося тихо* (Григор Тютюнник). *Було свіжо й затишно* (Ю.Смолич). Як бачимо, "предикативна функція не менш типова для прислівника, ніж функція обставини чи неузгодженого означення"²².

4. До слів категорії стану відносять і прислівники з модальною семантикою типу *варто, можна, необхідно, можливо, неможливо, доцільно, треба, слід, потрібно* та под. Модальні прислівники, як і модальні дієслова (*могти, хотіти, мусити*) та модальні прикметники (*повинен, згодний, ладний*), є синсемантичними словами – вони потребують обов'язкового семантичного конкретизатора, тому характеризуються стовідсотковою сполучуваністю з інфінітивом, наприклад: *Осяяти землю безчасною треба* (Л.Українка). *Запобігти лихові не можна було* (М.Коцюбинський). *Потрібно змалку виховувати в собі почуття бережливого ставлення до зелених рослин* (В.Корчагіна). На відміну від попередньо схарактеризованих складених двокомпонентних предикативів, предикативи з модальними прислівниками є трикомпонентними структурами. Такі структури нагадують трикомпонентні присудки змішаного (мають у своєму складі іменний і дієслівний компоненти) типу, пор.: *Тихович не спроможний був відвести очей від того видовища* (М.Коцюбинський); *Я для вас рад жити* (І.Франко) і *Чи можна забути, як шуміли гаї у моїй стороні?* (В.Сосюра); *Треба було щось думати* (А.Головко). Структуру такого члена речення формують: 1) дієслівна зв'язка *бути* в безособових формах (у тому числі в нульовому своєму варіанті), 2) предикативний модальний прислівник, 3) інфінітивний прив'язковий компонент. При нульовому вираженні першого компонента модальні прислівники виконують окремі його функції, зок-

рема – вони формують структуру предикатива, є засобом вираження незалежної позиції головного члена односкладного речення. Досить часто зустрічаються речення з трикомпонентними предикативами, в яких пропущено або інфінітивний компонент: *Всіх, кого можна [кинути], кинуто на передній край* (В.Козаченко); *Якщо можна [простити], простіть мені* (І.Тичина), або модальний компонент: *Не [можна] розірвати з життям мого єднання* (В.Сосюра); *Розпроцававшись з Наташею, хлопці сіли до вагона – їхати їм [треба] було на південь, до моря...* (О.Гончар). Як видно з прикладів, неповнота речень з пропуском різних призв'язкових компонентів складного члена односкладних речень має відмітний характер: пропуск інфінітивного компонента (виразника власне речової семантики складного члена) є контекстуальним, пропуск прислівника (виразника модальної семантики) вказує на еліптичність речення – (уявлення про неназваний компонент установлюється з власного змісту й будови речення).

5. Специфічну групу в прислівниковій системі становлять інші модальні прислівники, які в нормативній граматиці набули морфологічного статусу службових модальних слів і синтаксичного статусу вставних слів. Це прислівники типу *безумовно, імовірно, певне, звичайно, безперечно, можливо, мабуть, дійсно* і под. Специфічність таких прислівників полягає в тому, що вони відносяться не до якогось окремого компонента речення, а до речення в цілому, тобто відношення між вставним прислівником і реченням є відношеннями між реченнями: "... вставні конструкції не можуть існувати в іншій формі, ніж речення, оскільки воно, на відміну від слова чи словосполучення, є функціонально самостійною одиницею. Отже, вставні конструкції завжди є реченнями, включеними за правилами синтаксичної комбінаторики в структуру іншого речення, основного за змістом у певному контексті"²³, наприклад: *Вже почалось, мабуть, майбутнє. Оце, либонь, вже почалось...* (Л.Костенко). *Він ішов, очевидячки, з річки, з плавнів...* (М.Кобилянський). *Я, природно, не бажав би зв'язувати себе такою обіцянкою* (М.Куліш). *Іван Тимофійович, видно, вагався* (О.Гончар). Вставні речення виражають ставлення мовця до висловленої ним думки, тобто модальні відношення (таку модальність називають суб'єктивною). Речення, виражене модальним прислівником, є односкладною структурою.

Нічим іншим, крім функціонування в ролі модального односкладного речення, вставні модальні прислівники від інших прислівників не відріз-

няються. Вони мають єдину з іншими прислівниками морфологічну структуру й позначають ознаку іншої ознаки. І.К.Кучеренко, зважаючи на те, що ознака, виражена модальним прислівником, не є чимось існуючим в іншій ознаці, а є нашим знанням про зв'язок якоїсь ознаки з предметом щодо дійсності, назвав цю ознаку відносною (на думку вченого, відносну ознаку іншої ознаки віддалено можна прирівняти до відносної ознаки прикметника, коли ознака не є чимось наявним у предметі: *сестрина хустка, Сашиків олівець*)²⁴.

6. Реальне обставинне значення прислівників визначає їхню синтаксичну спеціалізацію: обставинні прислівники виражають зовнішні характеристики ситуацій, які відображаються в реченні – є, таким чином, супровідними членами (а, б), з іншого боку, є своєрідними стиमुлами, мотивами відображеної ситуації, а отже, зумовлюючими обставинами (в, г). Обставинну функцію виконує стабільна група прислівників: з семантикою часу (а), місця (б), причини (в) і мети (г), наприклад: а) *Увечері посумую, А вранці заплачу* (Т.Шевченко); б) *Внизу під вербами розкидані села в садах та вербах* (І.Нечуй-Левицький); в) *З передачею зошита чомусь не хотілося поспішати* (О.Яровий); г) *Балабуха навіщось нюхав їх [айстри], хоч вони зовсім не пахли* (І.Нечуй-Левицький).

Активно у функції обставин (усіх семантичних розрядів) виступають прийменниково-іменникові сполуки, їх продуктивність зростає з розвитком і ускладненням системи прийменників.

Традиційний статус прийменника – його так звана неповнозначність – послужив тому, що в сучасних граматиках у прийменника навіть "відібрано право" називатися словом. Його характеризують серед інших не-частин мови як аналітичну синтаксичну морфему (субморфему), що переводить субстантив у придієслівну позицію (приадвербіальну) і виражає обставинні відношення²⁵. Виходячи з останнього твердження, можна зробити висновок про синтаксичну сутність прийменника: якщо прийменник – виразник синтаксичних (обставинних) відношень, ставить іменник у позицію члена речення, то, отже, прийменник – носій граматичного значення аналітичного члена речення, вираженого прийменниково-іменниковою конструкцією, тобто прийменник – зв'язка складеного члена речення.

Уперше ця функціональна особливість прийменника була помічена і розкрита у праці О.О.Потебні "Из записок по русской грамматике"²⁶. Учений робить висновок, що прийменник своїми граматичними рисами аналогічний рисам дієслівної зв'язки, і називає прийменники "чистими зв'язками об'єкта" (*ходить около чего*)²⁷. Услід за О.О.Потебнею Д.М.Овсянико-Куликовський розширює вчення про функціонування прийменників, розглядаючи їх як "суть частки речення, що служать для зв'язування додатків і обставин з іншими частинами речення"²⁸. У наш час послідовно дотримується прийменникової концепції О.О.Потебні і Д.М.Овсянико-Куликовського І.К.Кучеренко. Учений у своїх численних працях дає цілісну характеристику прийменника як частини мови: прийменник – це прислівник з узагальненою семантикою (узагальнено передає значення простору, часу, причини, мети тощо); в силу узагальненості свого значення прийменники є сильнокеруючими словами, бо обов'язково потребують пояснення свого значення в кожному випадку відмінковою формою іменника; сполуку прийменника з іменником логічно розглядати як словосполучення, що виражає єдине, але розчленоване поняття (наприклад, словосполучення *біля берези* виражає складне поняття місця); прийменниково-іменникові сполуки функціонують у реченні як єдиний член речення (складений додаток чи складена обставина): прийменник виконує роль зв'язки, іменник – іменної частини складеної обставини чи складеного додатка. Наприклад, у реченні *Під гаєм в'ється річка* (Л.Глібов) сполука *під гаєм* – складена обставина, а в реченні *Вороний кінь під вершином грає* сполука *під вершином* – складений додаток²⁹. Навіть ті дослідники, які вважають прийменники неповнозначними словами, все ж визнають їх найважливішими будівельними компонентами сполук слів, пояснюючи службовий характер прийменників тим, що вони "обслуговують функціонування повнозначних слів у мовленні", а окремі прийменники називають "сигналізаторами значень членів речення", наприклад, у російській мові (як і в українській) такими сигналізаторами значень є прийменники *для* (значення мети), *при* (значення умови), *из-за* (значення причини) тощо³⁰.

Логічно обґрунтовані висновки І.К.Кучеренка про лексико-граматичну природу прийменника дають підстави вважати прийменниково-відмінкову конструкцію цілісним словосполученням, у якому опорне

слово – прийменник потребує доповнення, пояснення своєї семантики залежним словом з конкретною семантикою. Як і в усіх цілісних словосполученнях, між компонентами прийменниково-відмінкового сполучення виникають внутрішні комплетивні (доповнювальні) відношення. Структуротвірний компонент – прийменник – формує складений член речення, зв'язує його з іншим членом речення, виражає разом із залежним компонентом відношення (переважно обставинні), залежний компонент – іменникова форма – семантично наповнює складений член речення. Таким чином, можна говорити про функціональний розподіл компонентів двочленної структури прийменниково-відмінкового члена речення: прийменник – носій граматичного значення, зв'язка; іменникова форма – основний носій речового значення, іменна частина.

А оскільки прийменники – це прислівники з узагальненою семантикою, немає підстав заперечувати, що прислівник – спеціалізована форма вираження обставини. Це твердження варто лише уточнити – прислівникова сполука (прийменниково-відмінкова форма у традиційному розумінні) та прислівник є основним засобом вираження обставин.

Отже, синтаксична спеціалізація прислівників тісно пов'язується з їхнім реальним значенням. Прислівники, що позначають ознаку іншої ознаки, є спеціалізованими виразниками 1) опосередкованих означень, 2) при зв'язкових компонентів складених присудків, 3) при зв'язкових компонентів складених головних членів односкладних речень, 4) предикативних модальних компонентів складених головних членів односкладних речень, 5) модальних односкладних речень. Обставинні прислівники є спеціалізованим засобом вираження обставин.

Див.: ¹Мигирин В.Н. Принципы изучения членов предложения // Филологические науки. – 1961. – № 3. – С. 37-51; ²Кольханова О.Б. О соотношении частей речи и членов предложения (на анализе обстоятельств) // Проблемы теории членов предложения. – Кишинёв, 1973. – С. 49-54; ³Там само. – С. 52; ⁴Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. – М., 1986. – С. 135; ⁵Там само. – С. 126-127; ⁶Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – С. 185; ⁷Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – К., 1964. – Ч. 2. – С. 71-157; ⁸Там само. – С. 79; ⁹Там само. – С. 81; ¹⁰Леоніва М.В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. – К., 1983. – С. 242-243; ¹¹Пешковський А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1920.

- С. 201; ¹²Тор.: у "Граматиці української мови: Синтаксис" І.Р.Вихованця (К., 1993. С. 91): "За відповідного узагальнення перераховані підкласи обставин можна об'єднати у два угруповання: 1) власне-обставинне угруповання, з яким пов'язані значення часу, причини, мети, умови й под.; 2) обставинно-означальне угруповання, що побудоване за прикметникового моделлю (вирізняється атрибутивним значенням)"; ¹³Богородицький В.А. Общий курс русской грамматики. – М., Л., 1935. – С. 221; ¹⁴Див.: Кротевиц Е.В. Члены предложения в современном русском языке. – Львов, 1954. – С. 35; ¹⁵Мизирин В.Н. Там само. – С. 49; ¹⁶Кучеренко І.К. Там само. – С. 79-81; ¹⁷Сучасна українська мова: Синтаксис / За ред. О.Д.Пономарева. – К., 1994. – С. 53; ¹⁸Лекант П.А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке. – М., 1976. С. 121; ¹⁹Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992. – С. 71; ²⁰Див.: Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис. – К., 1989. – С. 167. Автори підручника, пояснюючи відмінність між прислівниками і словами категорії стану, пропонують порівняти речення *Зоряно, тихо в просторі* (О.Гончар) і *Тихо курілися луки, перелищались барвами* (Я.Баш), у яких слово *тихо* відносять до різних частин мови – слюк категорії стану (в першому реченні) та прислівника (в другому реченні); ²¹Кучеренко І.К. Там само. – С. 122; О.О.Шахматов семантику прислівників-предикативів характеризує як "абстраговану назву ознаки і відношення" і розглядає предикативи в межах прислівників, див.: Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Л., 1941. – С. 502; ²²Малютина Э.К. К вопросу о категории состояния // Спорные вопросы синтаксиса / Сборник статей. – М., 1974. – С. 269; ²³Шевченко Л.Ю., Різун В.В., Лисенко Ю.В. Сучасна українська мова: Довідник / За ред. О.Д.Пономарева. – К., 1993. – С. 216-217; ²⁴Кучеренко І.К. Там само. – С. 87-88; ²⁵Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К., 1980. – С. 5-24; Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови: Морфологія. – К., 1993. – С. 14; ²⁶Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. I-II. – М., 1958. – С. 127-128; ²⁷Там само; ²⁸Овсянико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – СПб., 1912. – С. 264; ²⁹Див. праці І.К.Кучеренка: Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – К., 1964. – Ч. 2. – С. 131-152; Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1973. – № 3; Зміст поняття "прийменникове керування" (на матеріалі усного літературного мовлення) // Матеріали республіканської наукової конференції з проблем синтаксису українського сучасного усного літературного мовлення. – Вінниця, 1974. – С. 51-53; Значення слів у світлі положень В.І.Леніна про їх узагальнюючий характер // Українське мовознавство. – 1976. – № 4. С. 3-13; Предложная конструкция как синтаксическая единица в русском языке // Тезисы докладов III республиканской научной конференции "Актуальные проблемы синтаксиса современного русского языка". – Баку, 1977. – С. 30-31; ³⁰Бабайцева В.В. Изучение членов предложения в школе. – М., 1975. – С. 56, 58.

*Сергій Різник,
Київський університет*

Семантико-синтаксична валентність як ключова категорія синтаксису

Категоріальна система мови являє собою набір узагальнених граматичних понять, інтегральних категорій, що об'єднують ряд співвідносних граматичних значень, взаємопротиставлених і формально виражених визначеною сукупністю мовних засобів. Однією з ключових в аналізі структурної і семантичної організації речення є категорія семантико-синтаксичної сполучуваності його елементів, адже зрозуміти речення, як зауважував класик французького мовознавства Люсьєн Теньєр, означає встановити сукупність зв'язків, які об'єднують слова, що входять до його складу¹. Вивчення цього питання, як і проблеми формального і семантичного структурування речення в цілому, залишається актуальним у сучасній синтаксичній теорії. Дослідження категорії сполучуваності в сучасному мовознавстві зумовлене потребою вивчати мову як органічне ціле, ієрархічно організоване, що включає в себе інші, підпорядковані цьому цілому підсистеми. Функціонування слів у мовленні відбувається не ізольовано, а, як правило, у певному контекстному оточенні відповідно до тих норм, які існують у мові. Отже значення конкретно вжитого слова завжди залежить від його семантико-граматичної позиції, тому пізнати семантико-синтаксичну природу слова означає встановити сукупність різних його контекстних реалізацій. У сучасній мовознавчій науці потенційна і реалізована сполучуваність окремих компонентів цілого часто позначається терміном "валентність". Але, як поняття багатомірне і різнорівневе, вона розглядається в різних площинах. О.Ф.Лосєв визначав мовну валентність як "здатність мовного елемента отримувати певне значення (функцію) у зв'язку зі своїм контекстом, чи це окремий звук, чи об'єднання звуків у єдину морфему; чи то об'єднання морфем у цілісну лексему, чи в окреме слово; чи то об'єднання слів у ціле словосполучення, в граматичне речення, чи одиниці ще складніших зв'язків"². Не вводити в сучасне мовознавство моменту валентності, – зазначав учений, – це все одно, що у природо-

знавстві ігнорувати ядерну фізику і розуміти атом у світлі тих статичних увлень, які існували в науці півтори сотні років тому³.

Вважається, що вперше щодо граматики термін "валентність" увів у науковий обіг Люсьєн Теньєр (Tesièrre L. *Comment construire une syntaxe?* – *Bulletin de la Faculte de Lettres de Strasbourg*, 1934.)⁴, маючи під ним на увазі сукупність зв'язків дієслова, якими воно утримує при собі актанти (залежні іменники або їх еквіваленти з предметним значенням)⁵. Одночасно з ним Карл Бюлер оприлюднив свою теорію конотації, згідно з якою вживання в тексті того чи іншого слова "відкриває" поруч нього "порожні місця" (Leerstellen) для інших слів, що належать до певних граматичних і семантичних класів⁶. Того ж самого року Гюнтер Порціг представив свою концепцію синтаксичних полів. Суть її зводиться до того, що слово, особливо дієслово або прикметник, являє собою своєрідний центр гравітаційного поля, "притягує" інші слова, які доповнюють його зміст. Дієслово чи прикметник з відкритими біля себе позиціями для слів певних семантичних категорій створює так зване елементарне синтаксичне поле⁷. Неважко помітити концептуальну близькість усіх трьох теорій, що є дивовижним з огляду на те, що вчені різних країн оприлюднили їх в одному році, очевидно, незалежно один від одного. Стимулом для аналізу в нових образно-термінологічних системах синтаксичних властивостей слів (які, безперечно, осмислювалися і раніше), поза сумнівом, стали тодішні досягнення фізики (теорія поля, модель атома тощо), а також де сосюрівські положення синхронічної лінгвістики, зокрема його теорія асоціативних і синтагматичних відношень між словами. Пізніше вчення про закономірності поєднання слів розвивали і продовжували Ж.Фурке, Г.Брінкман, Й.Ербен, Г.Гельбіг, Л.Вейсгерберг, В.Шмідт, П.Гребе та інші вчені. Сфера валентного аналізу поширюється на інші частини мови, звертається увага на ті ознаки слів, які зумовлюють можливість граматично сполучатися з іншими словами, розрізняються формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні позиції речення.

У радянському мовознавстві термін "валентність" вперше застосував С.Д.Кацнельсон, надавши йому значно ширшого, ніж у Теньєра, значення: "Повнозначне речове слово має конкретні синтаксичні потенції, які зумовлюють вживання його лише строго визначеним чином, зумовленим рівнем розвитку граматичних відношень у мові. Цю властивість слова певним

чином реалізуватися в реченні і вступати в певні комбінації з іншими словами можна було б назвати синтаксичною валентністю⁸. У ході дальшого розвитку теорії сполучуваності слів терміни "валентність" і "сполучуваність" дістали різне тлумачення.

Серед українських синтаксистів теорію сполучуваності слів розробляли М.П.Кочерган, І.Р.Вихованець, А.П.Загнітко, А.П.Грищенко, І.І.Слинько, М.Я.Площ, Г.М.Удовиченко, К.Г.Городенська, Й.Ф.Андерш, З.М.Терлак, М.І.Степаненко та інші.

М.П.Кочерган розрізняє валентність, сполучуваність і дистрибуцію слова так: дистрибуція – це безпосереднє оточення слова в тексті; валентність – це наявність при слові певного числа "вакансій", які мають бути заповнені певними актантами, щоб висловлювання набуло граматичної і комунікативної повноцінності; а сполучуваність – це здатність слова вступати у зв'язки з іншими словами в тексті взагалі.

Первинно поняття семантико-синтаксичної валентності виникло у вузькому стосунку до дієслова, але майже відразу його почали переносити й на інші частини мови.

Дієслівна семантико-синтаксична валентність репрезентує тип проміжної міжрівневої граматичної категорії. За своїми властивостями вона співвідноситься з морфологічними, словотвірними, семантичними і синтаксичними особливостями мовної системи. Найбільш поширеним є погляд на валентність як "вміщену в лексичному значенні слова синтаксичну потенцію, тобто здатність приєднувати до себе інше категоріальне цілком визначене повнозначне слово"⁹.

Т.Є.Масицька, розвиваючи концептуальний погляд І.Р.Вихованця на семантико-синтаксичну валентність, відзначає, що оскільки основним носієм валентності у реченнєвій структурі виступає дієслово, то інші її носії (наприклад, прикметники, віддієслівні та відприкметникові іменники) набувають відповідних синтаксичних властивостей у зв'язку з дієсловом. Прикметники – в результаті переміщення у предикативну позицію, іменники – як похідні від дієслів і предикативних прикметників елементи синтагми¹⁰.

Валентний потенціал дієслова є складовим компонентом його семної структури і в комплексі з нею витворює особливу синтагматичну площину, що взаємодіє і перетинається з відповідною прагматичною

площиною власне іменників. Завдяки цій спрямованості й утворюються реченнєві структури¹¹.

Здатність дієслова відкривати чи не відкривати функціональні позиції для заповнення їх субстанціальними синтаксемами має для семантико-синтаксичного моделювання речення вирішальне значення, оскільки від дієслова залежить, яким може бути конструктивний склад речення, які іменники будуть дієслово супроводжувати, який стосунок до нього матимуть ці іменники і як їх можна охарактеризувати у семантичному плані. Предикатний знак, відповідно до своєї семантичної валентності, формує кількість предметних компонентів і їх значення. Ці предметні компоненти у мовознавстві позначені різними термінами: актанти (Л.Теньєр); предметні місця (Т.Ломтєв); предикандуми (С.Кацнельсон); глибинні відмінки (Ч.Філлмор), іменники або аргументи (У.Чейф); субстанціальні синтаксеми (І.Вихованець). Зокрема, С.Д.Кацнельсон зазначає, що "валентні властивості предиката, які реалізуються в реченні, у самому предикаті подано у вигляді "місць", "прогалін", що підлягають заповненню. Кожен предикат немовби відкриває "вакансії" для предикандумів, що заступають ці вакансії"¹².

У традиційній граматиці закріпилося трактування зв'язку між опорним словом і відмінковою чи прийменниково-відмінковою формою залежного іменника як керування. Воно визначається як спосіб підрядного зв'язку, за якого опорне слово вимагає від залежного слова відповідної відмінкової або прийменниково-відмінкової форми. І.Р.Вихованець, відзначаючи недостатність такого підходу, помічає, що, оскільки підкреслюється, що кожна відмінкова або прийменниково-відмінкова форма, підпорядковуючись опорному слову, є керованою, то межі керування значно розширюються і входять у сферу прилягання. Він вважає, що такий погляд на це явище не відбиває синтаксичної специфіки керування, оскільки він орієнтований лише на морфологічні показники. На думку вченого, більшу пояснювальну силу має кваліфікація керування як форми (способу) підрядного зв'язку, що стосується значеннєво передбачуваної опорним словом сполучуваності непрямих відмінків іменників без прийменників і з прийменниками. У такому разі керованими слід вважати тільки ті форми, які зумовлюються валентністю слів із значенням власне-ознаки¹³. Вчений вважає, що питання про особливості керування слід розв'язувати на основі синтаксичних критеріїв. "Вихідним поняттям при

розгляді кваліфікації явищ керування стає поняття синтаксичної позиції. Якщо синтаксична позиція якихось компонентів тотожна, то ця тотожність не зникає за різної морфологічної якості даних компонентів, тобто компонентів, якими керує те саме опорне слово. Пор.: *Люблю читання і люблю читати*, де маємо типову позицію керованого знахідного відмінка, яка у другому випадку заступається керованим інфінітивом¹⁴.

За синтаксичний критерій для розмежування керованих і некерованих членів речення І.Р.Вихованець пропонує брати синтаксичну позицію, зумовлену тільки семантико-синтаксичною валентністю предикатного слова. "Валентність точно окреслює межі керування, зараховуючи до нього тільки ті залежні синтаксичні компоненти, які вимагаються лексико-граматичною природою керуючого слова"¹⁵. Таким чином, автор фактично отожднює поняття керування і валентність і робить закономірний висновок, що у позиції керованого слова передбачаються не тільки іменникові словоформи, а й прислівники, інфінітиви тощо.

Таке трактування понять валентності і керування породжує певні незручності у визначенні інших видів семантико-синтаксичного зв'язку – узгодження і прилягання. Адже первинно в основу їх протиставлення були покладені саме морфологічні критерії.

На наш погляд, найбільш продуктивним є таке розуміння понять валентність і керування, за яким останнє – це конкретний вияв першого, а саме – особливий спосіб поєднання словоформ для вираження певних семантико-синтаксичних відношень, який полягає у підпорядкуванні морфологічної форми відмінюваної частини мови будь-якому слову, що перебуває в позиції організуючого елемента синтагми. Керування може диференціюватися за силою, відповідно до того, є воно виявом облігаторної чи факультативної валентності. Валентність же – це потреба або здатність слова поєднуватися з іншими словами для створення необхідних чи можливих смислових відношень у реченні.

Див.: ¹Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М., 1988. – С. 23; ²Лосев А.Ф. О понятии языковой валентности // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – № 5. – С. 403, 410; ³Там само. – С. 403; ⁴Кочерган М.П. Слово і контекст. – Львів, 1980. – С. 26, Адмоні В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. – Л., 1988. – С. 43, Buttler D. Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny. (Walencja wyrazów). – Warszawa, 1976, – S. 12;

⁵Теньер Л. Там само. – С. 250; ⁶Bühler K. Sprachtheorie. – Jena, 1934. – S. 173; ⁷G. Porzig. Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen // Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. – 1934. – № 58. – S. 117; ⁸Кацнельсон С.Д. О грамматической категории. 1948 // Общее и типологическое языкознание. – Л., 1986. – С. 126; ⁹Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20-32; ¹⁰Масицька Т.С. Семантико-синтаксична валентність дієслова. – Луцьк, 1996. – С. 11; ¹¹Загнітко Ф.П. Позиційна модель речення і валентність дієслова // Мовознавство. – 1994. – № 2-3. – С. 51; ¹²Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1972. – С. 117; ¹³Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993. – С. 37-38; ¹⁴Вихованець І.Р. Нарис функціонального синтаксису. – С. 78; ¹⁵Там само. – С. 78.

*Валентина Заскалета,
Національний педагогічний університет
імені М.Драгоманова*

Історія становлення складнопідрядного означального речення зі сполучним словом ДЕ

Складнопідрядні речення з підрядними означальними (СПОР), виділені в окремий структурно-значеннєвий тип на основі спільної для них атрибутивної функції залежних частин прислівного підпорядкування, являють собою різні щодо походження і засобів граматичної організації складні синтаксичні одиниці¹. Серед СПОР відносного підпорядкування виділяється окремий функціональний різновид конструкцій з незмінюваними сполучними словами. У ролі одного з таких слів активно вживається прислівник *де*. Ці синтаксичні одиниці здебільшого характеризуються супровідною обставинною семантикою, оскільки означуваний іменник вказує на локалізацію дії (або стану), що виступає предметом повідомлення в підрядному реченні.

У статті зроблено спробу з'ясувати історію формування СПОР з відносним словом *де* на матеріалі, вибраному з пам'яток XI-XVIII ст., творів окремих українських письменників XIX – початку XX ст. та говіркового мовлення².

Як дозволяє стверджувати фактичний матеріал, сучасні СПОР з відносним словом *де* витворилися з таких складних синтаксичних одиниць, у яких роль формально-граматичного засобу зв'язку тривалий час виконували гене-

тично відмінні прислівники *идеже* (походить від займенникового кореня *j- (i-)) та *где (же) (где (же))* (утворений від займенникового кореня *k- /č-). Такі речення зафіксовано в найдавніших пам'ятках. Найчастіше в ролі сполучного слова вживається прислівник *идеже*. Підрядна частина таких синтаксичних структур здебільшого відноситься до іменників з локативним значенням, напр.: *Ярославъ ста на мѣстѣ идеже оубиша Бориса* (ПВЛ, 1019, 144); *пренде мѣ поля идеже пасоми бѣша стада конь, овця и волове* (ПВЛ, 1093, 224); *Великый же никонъ... отиде съ нгѣма дѣвѣма чьрьноризцема . вѣ прѣже реченыи островъ иде же бѣ манастирь съставишь* (УЗ, XII-XIII, 124); *и постави церковь святого Василья на холмѣ идѣже стояше кумирн Перуть и прочии идѣже требы творяху князь и людье* (ПВЛ ЛІ, 990, 103); *и приведоша я къ кладязю идѣже цѣжь...* (ПВЛ, 997, 128-129); *и вниде во олтарь мальнй идеже ерѣн совлачаху ризы сво*" (ЛГВ, 1288, 916).

Трапився один випадок уживання відносного слова *идеже* без релятивізатора: *и прииде на холмѣ иде бѣ Ларионъ ископалъ пе(ч)рку* (ПВЛ, 1051, 156). Очевидно, це пояснюється неухважністю переписувачів пам'ятки.

Фіксуються речення, в яких підрядна частина відноситься до імпліцитного опорного слова. Найчастіше таким словом є іменник *церква*: *и положиша оу святыхъ Гофья идеже лежить Ярославъ прадѣдъ его. и Володимиръ отецъ его* (ЛК, 1154, 473); *и положиша тѣло его оу святого Феодора идеже ему отецъ лежить* (ЛК, 1154, 473).

Значно рідше пам'ятки цього періоду фіксують в аналізованих конструкціях відносний прислівник *где (же)*, що може виступати у фонетичному варіанті *где (же)* та є синонімом до генетично відмінного від нього сполучного слова *идеже*. Означувані слова СПОР з відносним словом *где (же)* теж указують на локалізацію дії (чи стану), яка виступає предметом повідомлення в підрядному реченні: *и назнаменоваша мѣсто кдѣ копати кромѣ оустья* (ПВЛ ЛІ, 1091, 201); *сѣдязе Киин... на горѣ гдѣже ныне оубозъ Боричевъ* (ПВЛ, 9); *аже погубятъ слѣд на гостиницѣ на велицѣ или на тустѣ, где же не будеть ни села, ни людни, то не платити ни продажи, ни татьбы* (ПР, 1282, 113). На відміну від *идеже*, відносне слово *где (же)* вживається переважно без релятивізатора. Це є підтвердженням того, що "в давньоруській вживан-

ня релятивізаторів (навіть у постпозитивному підрядному) ніколи не було повністю обов'язковим¹³.

З XIV і аж до кінця XVII ст. у СПОР (незалежно від стилістичного маркування пам'яток, що фіксують ці речення) частіше вживається відносне слово *где*, поряд з яким приблизно аж до середини XVI ст. нерідко виступає одна з релятивних часток (*же, жь, жо, то*), а то й (як у Пересопницькому Євангелії) дві – *ж то*: *к тому и кѣницы отъ поповъ по всенъ городом и погостомъ и по свободамъ, где сѣть хрестіане* (ССУМ, 1322, I, 239); *та о(т) рѣчѣннѣ попрѣкъ оу мѣстѣмъ где вѣрба вѣзко пѣтѣ* (Рус., 1422, 76); *Мѣли есмо о(т) вась листы мистра крѣжевницкого послѣдне ва(м) посланыи Которыми(ж) напре(д) оузнобляеть и оуспоминаеть свои первѣишини листы... гдѣжо толко проси(л) абысте..* (ССУМ, 1447-1492, I, 241); *прииде же нѣя во домъ еѣ. и вшо(л) во храмѣноу тоуто. гдѣ лѣжитъ отрокъ оумрыи* (Чет., 1489, 233 зв.); *въ нѣр(с)лннѣ есть таковоѣ мѣсто где (ж) то годи(т)ся і кланяти* (ПЄ, 1556-1561, 355); *але еще бѣль на томъ мѣсци. гдето по(т)кала его Марфа* (ПЄ, 1556-1561, 396 зв.); *привннши до стога... не нашли есмо, то(л)ко мѣстце, где вѣно было пана Фтри(и)ко(в)ско(г)[о], и на томъ мѣстѣци бѣдка* (АЖ, 1583, 48); *врачевница, до(м) где лѣча(т) и ты(ж) аптыка* (СУМ, XVI – п.п. XVII ст., VI, 198); *Опатрне и осторожне на семъ свѣтѣ живѣмо, где діаволъ якъ левъ рыкаючи ходитъ...* (ЕУС, 1616, 172² зв.); *Бѣда тому дому, Той господѣ въ проѣздѣ, где господар кламца, Злодѣй, збойца, вшетечник и явныи потварца* (УП, к. XVI – п. XVII ст., 178); *...wyidź s tego ty konta, gdzie mieszkasz, bo kiedy nie wyidziesz, to wymresz...* (АБ, 1652, № 69); *Фтонтъ тоѣ дерево до сего часу на кшталтъ намету, где тѣрки завше держатъ лямпу запаленую* (Гал, 1665, 252); *... я.. схоронилемся против слнца под колоду, где звичайне нши стежки зоставали* (АПГУ, 1669, I, 176); *... привюл к липовому кусту, где нашли сръбрннй Лизуновъ поясъ...* (АС, 1693, 29). Дослідник СПОР в українських грамотах XIV – першої половини XV ст. П.Д.Тимошенко зазначає, що сполучне слово *где* з виразно атрибутив-

ними ознаками вживається лише в "молдавських" (написаних на території Молдавії або тих, які мають відношення до Молдавії) грамотах, а це, на його думку, пояснюється впливом молдавської мови. Такі речення найчастіше виступають у текстах, де говориться про населені пункти, назви яких нерідко є імпліцитними, і таким чином речення з *где* є еквівалентом власних назв. Інколи в таких випадках стоїть навіть вираз *на имя*, як-от: *панъ Миѡанлъ логофетъ и братъ его, Дума и Тадоръ и Станъ Полѣна и тягалисѣ за два села на имѣ где былъ Дръгъшъ тямешъ на устие Студенца и где былъ старій тямешъ повышъ*⁴. У Я.Єдлінська, аналізуючи вживані в листах Б.Хмельницького СПОР з відносним словом *где*, робить висновок про традиційну, загальноживану в книжній мові форму цього відносного слова⁵.

Відносне слово *идеже*, що переважало в складнопідрядних реченнях з означально-обставинною (локативною) семантикою пам'яток XI-XIII ст., у пізніші періоди розвитку української мови поступається частотою вживання сполучному слову *где(же)*, стаючи виразною ознакою конфесійного стилю: *дрогътин же пали на каменны(х). идеже не ймали много землѣ* (ПЄ, 1556-1561, 60); *лучже ж иты в дом плача, а не в дом веселя, идѣже хулимо господнее имя* (VII, кінця XVI – початку XVII ст., 76); *в шестом о цар(с)твіи Христовомъ, сирѣчь о церкви его, идеже проповѣдаетъ людей вѣрныхъ по Пришествіи Христовом възращеніе...* (Тіт., 1624, 88).

Для СПОР з відносними словами прислівникового походження не характерне дублювання підрядним реченням означуваного слова, хоч один такий випадок зафіксовано: *...принесли-смо тие всѣ речн на тирло, где-м тилко застали на тирлѣ при овцахъ Анъдрѣя Данилова сына...* (АПГУ, 1669, I, 175).

Стилістично-нейтральне відносне слово *где* фіксується і в СПОР, представлених пам'ятками к. XVII – к. XVIII ст. Як і раніше, це відносне слово трапляється в СПОР, постпозитивна підрядна частина яких здебільшого відноситься до іменника з локативною семантикою, наприклад: *...усе наутеки скочило з города, обачивши войско*

түрецькое на той вирѣ, где подкопи вирвали (ЛСам, 1678, 144); Выхоренивши святый Владымер болвохвалство, вѣру святую розъширяючи, на тых мѣстцахъ церкви святын будовал, где божници были казал... (ПИ, XVII, 106); Szukalem w lesie, w polu, gdzieśtu polowali Z chartami (Інт., XVII–XVIII, 183); И зъѣхался в полѣ изъ запорозцемъ Семеномъ Медомъ... на роспуттѣ, где шляхъ отвергаетъ зъ Ванжарова до Китангорода (ДНРМ, 1728, 207); ...не мѣючи уже куда инде ѱходити, въ ставъ тамъ же прилеглай кинулся, где ихъ [козаків] такъ много пострѣляно и побито... (ЛВел., 1720, IV, 40); 2 мѣшки вложишемъ ѱ скриню, где платте (ЯМ I, 1727, 196); Якии знакъ, где проколото, обявил в сѣдѣ сотенномъ (ДНРМ, 1732, 247); Быхъ азъ первѣйший Населникъ Рая, Где мя послѣдня постигли злая... (Бгл, 1790, пісня 38).

У досліджуваних пам'ятках зафіксовано СПОР, у яких опорний іменник позбавлений виразного просторового значення, наприклад: *Аже кто познаеть свое... то не рци н се мое, но поїди на сводъ, где есть взялъ...* (ПР, 1282, 107); *Тое жъ казан(ь)е повѣдай в(ь) н[є](д)[ѣ]лю вторую великаго поста, где положи ема такое...* (Гал, 1659, 102); *... прихляючися до права посполнтого, в Статутѣ описаного, роздѣлу чотирнадцетом, артикулѣ третом, где пишет о зводехъ злодѣйства... Декретомъ нашимъ приказуем...* (АПГУ, 1665, I, 63); *... а самниі декретъ сѣжонниі в сѣхъ же книгахъ на листѣ тридцат третом, гдѣ обширней тая справа выражона...* (АПГУ, 1669, I, 4); *... в(ь) Москвѣ на ринку и по мѣста(х) иншихъ вѣ Россіи Великой образы так и // продаю(т), где намалоовано дерево еловое альбо елину з(ь) галузьями зелеными...* (Гал., 1676, 350); *... и показовали намъ дѣховниці, где що кому лектовано...* (АПГУ, 1677, III, 74); *...вложивши [в] ногу або руку, где є(ст) рана укушена, налитого молока..* (ЛПТ, XVIII ст., 41). Ю.Ф.Касім указує на наявність подібних випадків і в "Книгахъ третіхъ міськихъ Пирятинськихъ", зазначаючи, що в цих документах зустрічаються підрядні означальні речення, які відносяться до іменника *книга* та іншихъ близькихъ до ньо-

го слів: назв частин книг – *розділ, часть, артикул*; назв самих книг – *Статут, Порондек* тощо. Розглядані конструкції є стандартними канцелярськими виразами, що з незначними відмінностями повторюються в багатьох актах. У цих документах зрідка фіксуються підрядні означальні речення зі сполучним словом *где*, які відносяться й до інших іменників, що не мають виразного просторового значення, наприклад: *посватавши Сидор Бурносенко у Кононущі д'ївку приишоу у Булатци до Романа, Дрохвиного зятя, где вичорнищи бували..* (АП, 1691, 78); *...випитал господині Вуцки Савчихи, где стоял господою Стайло..* (АП, 1701, 173). В обох випадках означальні речення відносяться до іменників – назв осіб, хоч насправді маються на увазі не самі господарі, а їхні житла⁶.

У XVIII ст. уживання в СПОР прислівника *идеже* з відносною функцією зафіксовано лише один раз: *...и (с)пав(ъ)ши оузриши... во снѣ крадущаго, и в(ъ)зьявши его, поведи на тоє мѣсце, идеже віделъ еси во снѣ...* (ЛГП, XVIII ст., 112). Очевидно, в розмовній мові це відносне слово ще задовго до XVIII ст. вийшло з ужитку.

Як дозволяє стверджувати фактичний матеріал, звичайне місце підрядного означального речення в аналізованих конструкціях – після головного чи всередині нього (після означуваного слова). Випадки препозиції означального підрядного речення з відносним прислівником трапляються рідко: *И гдѣ бываєть памя(т) имени моего. мѣсто тоє освети* (Чет., 1489, 46); *... и где той помененний Микита заводил, на том мѣсцѣ и копцѣ становили-смо...* (АПГУ, 1679, III, 107); *игдежь боуде(т) проступька по(д) которы(м) правомъ тымъ(ж) правомъ боуде(т) осуженъ* (ССУМ, XV ст., I, 421); *А гдѣ про(н)де(т) за(с) индѣ воє(н)на рѣина: не скоро поправи(т)ся вспя(т), тая краина* (КЗ, к. XVII – поч. XVIII ст., 286); *... где би згубила тот перстень, в той землѣ сын ен мѣл быти паном* (ІВ, к. XVII – початку XVIII, 141). Обмежене вживання таких СПОР з відносними словами прислівникового походження мовознавці пояснюють здатністю цих сполучних слів відноситися лише до іменників зі специфічною семантикою⁸ та децю пізнішим виникненням самих синтаксичних одиниць⁹. Очевидно, на час появи цих констру-

кцій панівними були постпозитивні підрядні речення. Не закріпившись в українській мові, препозитивні СПОР з незмінюваними відносними словами поступово зникають.

Трапився лише один випадок розташування підрядної частини перед означуваним іменником після вказівного займенника для підкреслення останнього: *Треба на пришлое лѣто... обавятися, аби на тѣхъ, где были мѣсцахъ, икри рожаю своего для плоду не оставили.* (ЛВел., III, 88). Така структура складнопідрядного речення з підрядним означальним не суперечить нормам сучасної літературної мови,¹⁰ хоч, звичайно, є рідковживаною.

Відносний прислівник *где* (чи, вже досить часто, *де*), що є формально-граматичним засобом зв'язку в СПОР, фіксується в записях народних пісень, зроблених З.Доленгою-Ходаковським у 1814-1819 рр., у творах класиків української літератури (лише у формі *де*) та в діалектному мовленні і виступає на місці займенників *по якому*, *в якому*, *на якому*, *за яким*: *Орлі крили поле збили, где бояре танцювали* (Д.-Х., 248); *В яру криниця завалилась, Верба усохла, похилилась, І стежечка, де ти ходила, Колочим терном поросла* (ТШ, II, 8); *От, той козак Савлук ходив, ходив – і набрів оцей низкоділ, де тепер село...* (МВ, I, 318); *Опішня – здоровенне містечко, укрите садками, де ростуть добре знайомі Полтавщині опішнянські сливи* (Мирн, I, 22); *В вирій полинув, де вічная весна, Натхненний співець* (Укр, I, 63); *Подавсь я тою вулицею, де хата старих* (Коц., I, 161); *...не нашою бы на ным чистого тѣла, де бы можна иіглоу баднути* (Верх, 1902, 219); *...він мусіу... везти до тійейі верби ж де він брау іейі* (ГУМ, 432).

У досліджуваних текстах трапляються також випадки, в яких підрядне речення з відносним словом *где* (*де*) є розгорнутим означенням до іменника головного, що має часову семантику (*где* /*де*/ вживається замість *коли*):

Пріймѣмо в(ъ) память нашу сѣдъ пришлый: бо ся приближаеть нощъ смертная, где южъ нѣхто болш дѣлати мочи не будетъ (ЄУС, 1616, 146²); *Ой щаслива та годинонька, Где рід з родом н'є...* (Д.-Х, 506); *Опроче вона [Марія] була тут від двох днів господинею і не опускала такої хвилини, де могла б нагородити себе за свої труди* (Коб., II, 251); *Буває час, де потрібніше красномовне мовчання, ніж говірка слово* (Н.-Л., I, 149). Такі випадки фіксуються лінгвістами і в пам'ятках російської мови¹¹.

Вище зазначалося, що СПОР з відносним словом *де* характеризуються синкретичними (означально-просторовими) відношеннями між їхніми компонентами. Проте, як дозволяє стверджувати фактичний матеріал, наявні поряд з означуванним словом антецеденти *той, такий, цей /сей/* не тільки виступають засобом підрядного зв'язку між головним і підрядним реченнями, а й увиразнюють семантико-синтаксичні відношення між ними, посилюючи атрибутивність.

Отже, становлення СПОР з відносним словом *де* відображає, насамперед, тривалий процес конкурування в цих синтаксичних конструкціях відносних прислівників *иде /хсе/ та кде /хсе/ (где /хсе/)*. Так, відносне слово *иде /хсе/*, що за частотою вживання персважало над відносним словом *кде /хс/ (где /хсе/)* у СПОР, представлених пам'ятками XI-XIII ст., згодом поступається своєму синонімові, стаючи маркером конфесійного стилю. Відносне слово *кде /хсе/ (где /хсе/)*, що функціонує в різних стилях з часу найдавніших пам'яток і приблизно з середини XVI ст. закріплюється без релятивних часток, успадковується українською мовою у фонетичному варіанті *де*.

Щодо структурної організації аналізованих СПОР, то в українській мові закріпилися лише конструкції з постпозицією залежної частини, хоч у попередні періоди розвитку мови існували й конструкції з препозитивним її розміщенням.

¹Грищенко А.П. Складнопідрядні речення // Історія української мови: Синтаксис / За ред. Г.П.Арполенко, А.П.Грищенко, В.В.Німчука та ін. – К., 1983. – С. 333;
²Оскільки для аналізу синтаксичної будови досліджуваних конструкцій звукові явища не мають безпосереднього значення, ілюстрації подаються спрощеною графікою. Титла розкриваються. Паспортизація ілюстрацій подається з зазначенням умовного скорочення назви джерела, року їх написання та сторінки, на якій ці ілюстрації надруковані. Римська цифра вказує на том кількатомних видань; ³Зализняк А.А. Противопоставление относительных и вопросительных местоимений в древнерусском языке // Балто-славянские исследования. – 1980. – М., 1981. – С. 91;
⁴Номер сторінки подається за другим рахунком аркушів стародруку; ⁵Тимошенко П.Д. Складнопідрядні (сполучникові) речення з підрядними означальними та додатковими в українських грамотах XIV – першої половини XV ст. // Проблеми синтаксису. Праці Міжвуз. наук. конф. – Львів, 1963. – С. 124; ⁶Єдлінська У.Я. Питання історичного синтаксису української мови. На матеріалі листів Б.Хмельницького. – К., 1961. – С. 89; ⁷Касим Ю.Ф. Означальні підрядні речення в "Книгах третіх міських Пирятинських" кінця XVII – початку XVIII ст. // Праці Одеського держ. ун.-ту. – 1962. – Т. 152. – Вип. 15. – Сер. філол. наук. – С. 158-159;

⁸ *Стеценко А.Н.* Определительные придаточные предложения в древнерусском языке. // Уч. зап. Томского гос. пед. ин-та. – Томск, 1958. – Т. 17. – С. 198; *Кершиене Р.Б.* Сложноподчиненные определительные предложения // Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. Сложное предложение / Под ред. Борковско-го В.И. – М., 1979. – С.73; ⁹ *Стеценко А.Н.* Там само. – С.198; ¹⁰ *Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф.* Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К., 1994. – С. 466; ¹¹ *Кершиене Р.Б.* Там само. – С. 88.

Список умовних скорочень використаних джерел

- АБ – Акты Бориспольского мейского уряда, 1612-1699 гг. / Предисл. А.В.Стороженко. – К., 1892.
- АЖ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.) / Підгот. до вид. М.К.Бойчук. – К., 1965.
- АП – Пириятинські актові книги // Стороженки. Фамильный архив. – К., 1908. – Т. 6.
- АПГУ – Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. / Ред. и примеч. В.Л.Модзалевского. – Чернигов, 1912-1914. – Вып.1-3.
- АС – Актова книга Стародубского городского уряда 1693 г. / Под ред. В.Л.Модзалевского. – Чернигов, 1914.
- Бгл – Богогласникъ. – Почаїв, 1970.
- Верх. – І.Верхратский. Про говор галицких лемків // Зб. фільологічної секції наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1902. – Т. 5.
- Гал. – Іоаникій Галятовський. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П.Чепіга; відп. ред. В.В.Німчук. – К., 1985.
- ГУМ – Говори української мови (Збірник текстів). – К., 1977.
- ДНРМ – Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К., 1976.
- Д-Х. – Українські народні пісні в записах З.Долєнги-Ходаковського. – К., 1974.
- ЄУС – Єв(г)ліе учителное... / Перекл. М.Смотрицький. – Єв'є, 1616.
- УЗ – Успенский сборник XII-XIII вв. / Изд. подгот. О.А.Князеская, В.Г.Демьянов, М.В.Ляпон / Под ред. С.И.Коткова. – М., 1971.
- ІВ – Величковський І. Твори. – К., 1972.
- Інт. – Українські інтермедії XVII-XVIII ст. – К., 1960.
- КЗ – Зіновій К. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І.П.Чепіги; Вступ. стаття В.П.Колосової, І.П.Чепіги; Іст.-літ. комент. В.П.Колосової. – К., 1971.
- Коб. – Кобилянська О. Твори : У 5 т / Вступ. стаття М.П.Комишанченка. – К., 1962. – Т. 2.
- Коц. – Коцюбинський М. Твори : У 7 т. / Упоряд. В.В.Яременка. – К., 1973. – Т. 1.

ЛВел. – *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.* / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720. – К., 1851-1864. – Т. 2-4.

ЛГВ – *Галицько-Волинський літопис // Полн. собр. русских летописей. Ипатьевская летопись.* – М., 1962. – Т. 2.

ЛГП – *Лікарські та господарські порадики XVIII ст.* / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко; відп. ред. В.В.Німчук. – К., 1984.

ЛК – *Київський літопис // Полн. собр. русских летописей. Ипатьевская летопись.* – М., 1962. – Т. 2.

ЛСам. – *Лѣтопись Самовидца по новооткрытым спискам... с приложением трех малороссийских хроник / Издана Киевской временною комиссиею для разбора древних актов.* – К., 1878.

МВ – *Марко Вовчок. Твори : У 7 т.* – К., 1964. – Т. 1.

Мирн. – *Панас Мирний. Збір. тв. : У 7 т. / Упорядкування та примітки М.Л.Гончарука.* – К., 1969. – Т. 1.

Н.-Л. – *Нечуй-Левицький І.С. Збір. тв. : У 10 т. / Упоряд. М.Л.Гончарука. Вступ. стаття Н.Є.Крутікової.* – К., 1965. – Т. 1.

ПВЛ – *Повість врем'яних літ за Лаврентіївським списком // Полн. собр. русских летописей. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку.* – М., 1962. – Т. 1.

ПВЛ ЛІ – *Повість врем'яних літ за Іпатіївським списком // Полн. собр. русских летописей. Ипатьевская летопись.* – М., 1962. – Т. 2.

ПС – *Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр.* – Рукопис Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, №15 512.

ПИ – *Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVII-XVIII вв.* – М.; Л., 1962.

ПР – *Правда русская / Тексты подготов. к печати Любимов В.П., Лавров Н.Р., Тихомиров М.Н. и др. / Под ред. Б.Д.Грекова.* – М.; Л., 1940. – Т. 1.

Рус. – *Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. стаття і комент. В.М.Русанівського.* – К., 1965.

ССУМ – *Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. : У 2 т.* – К., 1977-1978.

СУМ – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : У 28 вип. / Відп. ред. Д.Гринчишин.* – Л., 1999. – Вип.6: В – Г.; – Л., 2000. – Вип.7: Г – Д

Тіт. – *Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні XVII-XVIII вв.: Всезбірка передмов до укр. стародруків.* – К., 1924.

ТШ – *Тарас Шевченко. Повне збір. тв. : У 12 т. Поезія 1847-1861 рр. / Упоряд. та комент. В.С.Бородіна та ін.* – К., 1989. – Т. 2.

УЗ – *Успенский сборник XII-XIII вв. / Изд. подгот. О.А.Князеская, В.Г.Демьянов, М.В.Ляпон / Под ред. С.И.Коткова.* – М., 1971.

Укр. – *Українка Леся. Збір. тв. : У 12 т.* – К., 1975-1979.

УП – Українська поезія, кінець XVI – поч. XVII ст. / Упоряд. В.П.Колосова, В.І.Крекотень. – К., 1978.

Чет. – Четья 1489 р. – Рукопис Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, шифр. ДА / 415 л.

ЯМІ – Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717-1767 гг.) / Под ред. Ал.Лазаревского. – К., 1891-1896. – Т. 33, 35-55.

ФОНЕТИКА

*Надія Плющ,
Київський університет*

Зони фонетичної інтерференції в українській мові (лінгвістичний і соціолінгвістичний аспект)

У терміносистемі теорії мовних контактів інтерференція визначається як взаємодія мовних систем при двомовності, наслідком якої є відхилення від норм у нерідній мові під впливом рідної мови. При цьому термін "двомовність" застосовується і до ситуації індивідуального володіння двома мовами, і до ситуації колективного або масового володіння двома мовами. Ступінь володіння другою мовою може бути різний: від елементарного до повного (вільного).

В Україні, як свідчить енциклопедія "Українська мова", "найбільшого поширення набула українсько-російська двомовність, пов'язана з уживанням мовцями поряд з рідною українською російської мови: вільне володіння останньою, за даними перепису 1989, зазначили 59,4% українців, що визнають рідною мову своєї національності. Друге місце за кількістю носіїв в Україні належить російсько-українській двомовності: серед опитаних 11,34 млн росіян (32,7 %) засвідчило вільне володіння українською мовою"¹.

Проте між даними перепису і матеріалами соціолінгвістичного дослідження мовної ситуації в Україні є істотні розбіжності. В Україні українсько-російська двомовність набула рис асиметрії, оскільки звуження сфер функціонування української мови, зумовлене відповідною мовною політикою, призвело фактично до диглосії. "Фактично колективна українсько-російська двомовність була перехідним етапом у процесі витіс-

нення з ужитку рідної мови"². За такої мовної ситуації в Україні найбільш поширеними є два типи інтерференції між українською (M_1) і російською (M_2) мовами. Перший тип інтерференції полягає в перенесенні особливостей (фонетичних, лексичних, граматичних тощо) російської мови в українську мову ($M_2 \rightarrow M_1$). Другий тип інтерференції – перенесення особливостей української мови в російську ($M_1 \rightarrow M_2$). Інші типи інтерференції, які спостерігаються, наприклад, при так званій штучній³ двомовності, що виникає в аудиторних (класних) умовах навчання українців іноземної мови, або навчання іноземців української мови, мають свою специфіку і не входять тут у наше завдання.

Предметом нашого розгляду є фонетичний рівень інтерференції першого типу – відхилення від фонетичних норм в українській мові під впливом російської мови.

Українсько-російську двомовність в Україні як масову й близькопоряднену сьогодні характеризує ще й така особливість, як широке **поперемінне** використання білінгвами у різних ситуаціях то української, то російської мов, що разом зі структурною близькістю цих мов є основним джерелом змішування засобів обох мов, взаємного проникнення елементів їхніх систем у мовленні білінгвів.

Аналізуючи сучасний стан українсько-російської двомовності у контексті теорії мовних контактів, можна констатувати, що для переважної кількості українсько-російських білінгвів характерним є той тип⁴ співвіднесеності двох мовних систем, при якому відсутнє їх чітке протиставлення, безпосереднім наслідком чого є змішування, т.зв. **суржик**.

Оскільки взаємодія мовних систем відбувається через індивідів, які використовують дві мови як засіб спілкування, то є підстави говорити про різний ступінь змішування, який залежить від мовної компетенції індивіда – що вищий ступінь мовної компетенції індивіда, то нижчий ступінь змішування мовних систем.

Відомо, що при мовних контактах будь-якого типу найбільш проникною для іншомовних впливів є лексична система. Найбільш стійкою вважають морфологічну будову, далі – фонетичну систему і синтаксис. Про велику проникність лексичної системи мов свідчить наявність у різних мовах досить великого шару **запозичень**, які в теорії мовних контактів оцінюються позитивно, оскільки, як правило, є змо-

тивованими і збагачують мову, що їх запозичує. З лексичними ж інтерферами мовна система бореться, вони залишаються лише в мовленні індивідів-білінгвів з невисоким ступенем мовної компетенції.

Інша картина спостерігається на фонетичному рівні. При відносно великій стійкості фонетичної системи, про що свідчить той факт, що фонетика мало здатна змінюватися як система загальнонародної мови, у мовній практиці індивідів – білінгвів і навіть цілих груп фонетична будова однієї мови часто зазнає інтерференційного впливу іншої мови. Фонетична інтерференція поширюється як на сегментну підсистему фонетичної системи мови, так і на суперсегментну (просодичну) підсистему.

Зони фонетичної інтерференції в сегментній підсистемі фонетичної системи української мови

У сегментній підсистемі української мови найпоширенішим типом фонетичної інтерференції є **субституція**, яка виявляє свою дію і на парадигматичній, і на синтагматичній вісі. У фаховій літературі побутує думка про те, що субституції не вносять значних порушень у фонетичну систему мови, яка зазнає інтерференційного впливу цього типу, і не викликають труднощів у спілкуванні з одномовними особами. Деякі автори навіть пояснюють фонетичні субституції "лінгвістичними лінощами" двомовних осіб, які не хочуть докладати великих зусиль, щоб дотримуватися "тонкощів" вимови.

Тим часом фонетичні субституції можуть призвести не тільки до порушення орфоепічних норм, а й до істотних змін у фонетичній системі мови. Це стосується насамперед інтерференційного впливу на українську звукову систему російського позиційного оглушення дзвінких шумних приголосних, унаслідок чого розвивається нейтралізація протиставлення приголосних фонем української мови за диференційною ознакою дзвінкість-глухість: *бу[ф]* (замість *буу*), *Киї[ф]* (замість *Киї[ў]*), *по[ф]торення* (замість *по[ў]торення* і под.

Заміна української фонемі /в/ російською фонемою /ф/ може призвести до виведення української фонемі /в/ з класу сонорних і переведення її до розряду шумних.

Заміна дзвінких шумних української мови на глухі в сильній позиції (кінець слова) призводить не тільки до порушення фонетичного закону української мови, але й до комунікативних перешкод.: *вихі[т]*

(замість *вихі*[d]); *холо*[m] (замість *холо*/d/); *гри*[n] (замість *гри*/b/); *гара*/cm/ (замість *гара*/zd/) і под.

Досить поширеною є також субституція української твердої /ч/ російською палатальною /ч'/: /ч'ас/ замість /час/; /хоч'у/ замість /хочу/; /ч'ому/ замість /чому/ і под.

Диспалаталізація українського м'якого /ц'/ також є наслідком російського інтерференційного впливу. Напр.: *адміністра/ци/я* замість *адміністра/ці/я*, *кваліфіка/ци/я* замість *кваліфіка/ці/я* і под.

Інтерференційним впливом рис фонетичної системи російської мови на фонетичну систему української мови можна пояснити порушення живого фонетичного чергування шиплячих зі свистячими: *перемо/ж/ці* замість *перемо/з'/ці*, *запоро/ж/ці* замість *запоро/з'/ці*; *сміє/ш/ся* замість *сміє/с'/ся* і под.

У системі українського вокалізму зонами фонетичної субституції є:

1) редукція голосних у кінці слова: *пита/й/* замість *пита/йе/*; *Укра/й/н^а* замість *Укра/йй/н/а* і под.;

2) напружене /н/ під впливом російського /ы/: *К/ы/ів* замість *К/и/ів*; *в/ы/сок/ы/й* замість *в/и/сок/и/й* і под.;

3) африкатизація (дзекання, цекання) українських палатальних зімкнених /д'/ та /т'/: *хо/дз'/я/ц'/* замість *хо/д'/я/т'/*; *пишу/ц'/* замість *пишу/т'/*; */дз'/ити* замість */д'/ити* і под.;

4) порушення свфонічних чергувань приголосний/голосний: *писав в зошиті* замість *писав у зошиті*; *з рук в руки* замість *з рук у руки* і под.

Розглянуті найпоширеніші типи фонетичної інтерференції на сегментному рівні української мови є наслідком притуплення у носіїв мови українського фонологічного слуху ("фонологічного сита").

Зони фонетичної інтерференції в суперсегментній (просодичній) підсистемі фонетичної системи української мови

У методиці викладання іноземних мов просодія мовлення перебуває у центрі уваги, оскільки саме в цій ділянці, як стверджує більшість авторів, спостерігається найбільше помилок, яких припускаються ті, хто опановує нерідну мову. Річ тут не тільки в тому, що в процесі вивчення нерідної мови, той, хто її вивчає, вносить у цю мову типові для рідної мови просодичні закономірності, оскільки сприймає звучання чужої мови через призму фонетичної структури рідної мови. Стійкість просодичної

інтерференції зумовлюється, на наш погляд, ще й іншою причиною – неоднаковою послідовністю оволодіння фонетичною будовою рідної мови (M_1) і мови нерідної (M_2).

Механізм засвоєння фонетичної будови рідної мови й мови іноземної різний: у рідній мові спершу засвоюється просодія (інтонація), а потім (через склад як найменшу вимовну одиницю) пізнаються звуки. Найлагідніші слова, але вимовлені з "нелагідною" інтонацією, дитина сприйме саме як нелагідні, неприємні, і – навпаки. У праці Р.Б.Тонкової-Ямпольської доведено, що інтонаційний слух у дитини формується раніше, ніж слух фонематичний⁵. Що ж до оволодіння фонетичною будовою M_2 (особливо в умовах штучної, аудиторної, двомовності), то цей процес відбувається у зворотному напрямі: спершу засвоюються звуки, а потім – просодія (інтонація) мовлення.

Володіючи стійкими навичками сприйняття і відтворення одиниць просодії рідної мови, студент чи учень уподібнює до них просодичні моделі й одиниці виучуваної мови. Неадекватна інтерпретація просодії виучуваної мови веде до інтерференції – змін у реалізації білінгвом просодичної системи M_2 під впливом системи рідної мови, що ведуть до відхилень від норми у M_2 . Такі відхилення часто називають акцентом. Крім того, просодична інтерференція може призводити до серйозних ускладнень у розумінні змісту усного висловлювання, оскільки зміст будь-якого висловлювання включає поряд із лексичним значенням слів, граматичними формами і синтаксичними структурами також і значення просодичних (інтонаційних) структур зі всіма можливими відтінками.

Сучасна теорія фразової просодії зосередила увагу переважно на просодичних системах окремих мов. Що ж до зіставно-типологічних досліджень, то вони проводяться рідко і, як правило, не зачіпають питань інтерференції. Відтак, як зазначає відомий дослідник мовних контактів У.Вайнрайх, ще немає даних про взаємовплив мов у цій ділянці⁶.

Через відсутність контрастивних досліджень вивчення взаємодії просодичних систем мов, які перебувають у тих чи тих контактах, виявляється дуже складним. Ця складність характеризує як опис просодичної інтерференції, що виникає в умовах штучної (аудиторної) двомовності, так і опис просодичної інтерференції, що виникає в умовах т.зв. природної (у нашому випадку – масової українсько-російської) двомовності. Різниця лише в тому, що в умовах штучної двомовності основна мета полягає у вивченні M_2 , тобто увага з само-

го початку спрямовується на досягнення "чистоти і правильності" вивчуваної мови, яка виступає у своїй стандартизованій літературній формі.

В умовах же масової українсько-російської двомовності, коли носії різних мов безпосередньо спілкуються у процесі їхньої практичної діяльності, основна мета спілкування полягає в обміні інформацією, а форма висловлення цієї інформації відсувається на задній план, або й зовсім занедбується. Останнім пояснюється високий ступінь проникності просодичних систем контактуючих мов. А з погляду власне лінгвістичного нам видається досить слушною думка, висловлена У.Вайнрайхом, про те, що близькість структур мов, які взаємодіють, створює особливо сприятливі можливості для розвитку інтерференції. І хоча деякі автори вбачають суперечність цієї думки У.Вайнрайха з ним же висловленою думкою про те, що "чим більші відмінності між системами", тобто чим більше у кожній з них властивих лише їй форм і моделей, тим більшою є проблема вивчення і потенційна ділянка інтерференції⁷, мовні факти свідчать про те, що просодична інтерференція між близькоспорідненими мовами не тільки легше виникає, але й зачіпає глибинніші структури, оскільки при контактуванні близькоспоріднених мов просодичні субституції є не такими контрастними, менш "помітними", а відтак і стійкішими.

Наша спроба аналізу зон розвитку просодичної інтерференції в українській мові під впливом російської мови базується на даних типологічного вивчення інтонації української, російської та білоруської мов, описаних у монографії "Типологія інтонації мовлення"⁸, одним із співавторів якої є автор цієї статті. Крім того, у статті використані також дані досліджень Т.М.Ніколаєвої⁹ та Л.І.Прокопової¹⁰, а також власні спостереження за мовленням.

На основі цих даних можна зробити загальний висновок, що просодична інтерференція виявляється як у тональній, так і в темпоральній та ритмічній підсистемах просодичної системи.

Зони інтерференції в тональній підсистемі

У тональній підсистемі української та російської мови є як типологічні ознаки, так і ознаки специфічні, відмінні. Саме в перенесенні специфічних ознак з однієї мови в іншу і виявляється просодична інтерференція. Типологічною рисою інтонаційних систем української і російської (і не

тільки цих мов) є розрізнення комунікативних типів фраз (розповідь, питання і спонування) за загальним тональним контуром. Так, для інтонації розповіді в українській і російській мовах спільним є висхідно-спадний тональний контур. Тональний максимум розміщується на початку фрази, на першому наголошеному складі. Збіг тонального максимуму з семантичним центром не властивий для розповіді в обох мовах. Однакове в обох мовах і співвідношення ініціальних та фінальних частотних рівнів розповідних фраз – ініціальний завжди вищий від фінального.

Динамічні контури розповідних фраз в обох мовах також подібні – амплітуда інтенсивності має спадний або висхідно-спадний характер з максимумом на перших наголошених складах.

Специфічні ознаки тонального контуру розповіді локалізуються на певних його ділянках, утворюючи т.зв. **тонку (глибинну)** інтонаційну структуру розповідної фрази. Це такі ознаки, як характер частотних змін (інтервали між наголошеним і переднаголошеним чи післянаголошеним складами інтонаційного центру, швидкість піднесення чи спаду тону, частотний діапазон усієї фрази). Аналіз названих ознак дає підстави для висновку про повільніший і рівніший рух тону в тональній шкалі української мови, порівняно з російською. Тут і пролягає зона просодичної субституції.

Зони інтерференції в темпоральній підсистемі

До специфічних ознак інтонації розповіді в українській мові належить темпоральна характеристика – **максимальний час звучання останнього наголошеного складу фрази**. Максимальним часом звучання характеризується в українській мові також післянаголошений склад в абсолютному кінці фрази. Натомість у російській мові для післянаголошеного голосного, незалежно від його позиції у фразі, характерна **мінімальна тривалість** порівняно з наголошеним і переднаголошеним. Ця закономірність розподілу часу звучання зберігається і в просодичі кожного слова російської фрази. З цією акцентно-ритмічною будовою і пов'язане **явище редукції** голосного у першому післянаголошеному складі, що є типовою рисою російського усного мовлення, і зовсім не властиве українському мовленню, а відтак свідчить і про відмінність у ритмічній організації української і російської фрази. Перенесення цієї риси на ґрунт українського мовлення порушує його ритмічну структуру.

Тонально-динамічний і темпоральний контури питальних фраз в українській і російських мовах в основному подібні. Специфічною рисою російських питальних фраз є більший частотний діапазон.

Інтонаційна організація спонукальних фраз в українській і російській мовах у багатьох рисах є спільною. Специфічна риса інтонації спонукування української мови – уповільнення вимови кінця фрази. Для російської мови таке темпоральне оформлення спонукальних фраз не характерне.

Таким чином, найбільша ймовірність розвитку просодичної інтерференції в українській мові під впливом російської (і навпаки) лежить у зоні темпоральних ознак. За даними, наведеними у "Типології інтонації мовлення", темп мовлення в українській мові повільніший (1, 27), ніж у російській мові (1), що дає підстави для висновку про відсутність в українській мові тяжіння до часової компресії і наявність її в російській мові.

До інтерферуючих ознак, крім щойно розглянутих розрізнявальних (специфічних) ознак інтонаційних структур основних інтонаційних типів, відносяться і просодичні ознаки, які розрізняють їх модально-експресивні варіанти. Але останні, ще чекають на своїх дослідників.

Проблеми фонетичної інтерференції на сегментному і суперсегментному рівнях актуальні як у цілому для теорії взаємовпливу мовних систем, так і для розв'язання питань прикладної лінгвістики, зокрема методики викладання рідної та іноземних мов.

¹Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 752; ² Там само; ³ Див.: Щерба Л.В. О понятии смешения языков // Избр. раб. по языкознанию и фонетике. – Л., 1958. – Т. I; Карпинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков и проблема интерференции. АДД. – 1980; Метлюк А.А. Взаимодействие просодических систем в речи билингва. – Минск, 1986. – С. 110; ⁴ Сунрун А.Е. Лингвистические основы изучения грамматики русского языка в белорусской школе. – Минск, 1974. – С. 144; ⁵ Тонкова-Ямпольская Р.Б. Становление физиологических механизмов в речи // Исследования языка и речи. – М., 1971. – Т. 60. – С. 5-12; ⁶ Вайнрайх У. Языковые контакты. – К., 1979. – С. 23; ⁷ Там само; ⁸ Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П., Плюц Н.П. Типологія інтонації мовлення. – К., 1977. – С. 405; ⁹ Николаева Т.М. Типологическое изучение фразовой интонации славянских языков. (Перспективы исследования) // Исследования по славянскому языкознанию. – М., 1971; ¹⁰ Прокопова Л.І. Тональні акценти у німецькій та українській мовах – вступ до контрастивного вивчення просодичних систем // Нариси з контрастивної лінгвістики. – К., 1979.

*Валентина Ковальчук,
Київський університет*

Типи фонетичної семантизації у текстах дитячих абеток

Семантичний бік звуків та характер звуконаслідувань теоретично обґрунтовується в інтегрованій галузі мовознавства – фоносемантиці, яка досліджує звукозображувальну сторону мови (у цьому руслі працювали Е.Сепір, С.Воронін, Р.Якобсон, В.Левицький, О.Журавльов та ін.) Фоносемантика народжується й стверджує себе на стикові фонетики (за планом вираження), семантики (за планом змісту) і лексикології (за сукупністю цих планів).

Першу з відомих спроб постановки питання про зв'язок звука і значення можна знайти в давньоіндійських Ведах. Явище звуко символізму не перестає бути предметом уваги античних лінгвістів та філософів (зокрема, праці стоїків, Платона). У XVII-XIX ст. вивчення зв'язку між звуком та значенням (символіки звука) триває у значній мірі в плані ономапопеї (звуконаслідувальному) та вигукової теорії походження мови (праці І.Гердера, Г.Лейбніца, В.Гумбольдта, О.Потебні). Питання зв'язку між звучанням і значенням на матеріалі германських мов обговорювались у працях В.Вундта, Г.Пауля, В.Косова. Ономапопея романських мов вивчалася М.Граммом (1901), Й.Йорданом (1962). На слов'янському матеріалі досліджувалися різні аспекти цієї проблеми (праці Д.Боранича (1904) Ф.Смаль-Стоцького (1929) та ін. Звуконаслідувальним словам російської мови присвячені дослідження А.І.Германовича (1957), В.Н.Добровольського (1894), С.А.Карпухіна (1976) та ін.

На сьогодні можна вважати доведеним фактом, що фонемі є носіями семантичних ознак. Розвиток і доказ цього положення знаходимо в працях О.П.Журавльова. Комплекс ознак, пов'язаних із тією чи іншою фонемою, він називає фонетичним чи символічним значенням¹. В.В.Левицький розробив класифікацію символічних значень українських фонем, яка дає змогу дослідникам зв'язку звука зі значенням говорити про співвіднесеність певних класів звуків із певним кольором, розміром тощо. Проблеми фонетичного значення торкалися

Ю.Стьохін, І.Качуровський, Д.Поливанов, Є.Орлова, О.Штерн та ін. Воронін С.В. розробив класифікацію оноματοпей.

Дане дослідження присвячене вивченню звукової організації поетичного тексту, а саме абетковій поезії сучасних авторів (XX – початку XXI ст.).

Вивчення художнього тексту вимагає комплексного підходу, у тому числі й урахування фоностилістичного аспекту.

Питання фоностилістики як розділу лінгвостилістики, що вивчає експресивні властивості вимовних варіантів слів, розглядаються у тісному зв'язку з образно-смысловим змістом і задумом автора. Саме в художній мові створюються своєрідні форми взаєморозміщення звуків, скупчення їх, адже звукова організація мови перебуває на службі у творенні змісту.

Цікаву класифікацію звукозображувальних коренів слів відповідно до джерел первинної звукозображувальності подає у своїй праці А.Газов-Гінзберг².

1. "Внутрішні" звукозображення (відтворення фізіологічних процесів, створюваних людським ротом і носом, а також афективних викриків).

2. "Зовнішні" звукозображення (власне звуконаслідування).

3. Озвучення спочатку беззвучних наслідувальних жестів рота й носа, що вказують на рух чи форму предметів.

4. "Белькітливі" слова (дитячі).

Сегментні й надсегментні фонетичні одиниці та певним чином організовані звукові повтори розглядаються як свідомо використані прийоми. На рівні підсвідомого проявляється міжсенсорний синестетичний зв'язок звучання й значення в слові й тексті, який отримав назву звуко символізму. Художник слова навмисне добирає слова так, щоб смислове враження від прочитаного доповнювалося ще й звуковими образами. За дослідженнями й спостереженнями Г.Виноградова, Є.Поліванова, А.Штерна та ін., звук є семантично зумовленою одиницею в поетичному мовленні та дитячій мові, тобто звуковий символізм проявляється там, де є "підвищене зацікавлення чи установка на сприйняття форми"³.

Поезія для дітей, головним чином абеткові вірші, відзначається особливою грою звуком, звуковою архітектонікою твору.

Жанр художньої абетки у дитячій літературі склався давно. Сьогодні він представлений цілим рядом чудових поетичних композицій Н.Забіли, Н.Завальської, Г.Чубач, Т.Коломієць, Г.Бойка, С.Кузьменко, О.Павленко,

Т.Бойченко, І.Січовика, Л.Гуцало, В.Гринько, Л.Біленької, Л.Полтави, О.Олеся, Л.Ярешко та ін. Із проаналізованих нами 38 абеток 10 (!) написані Г.Чубач. ("Веселий букварик", "Жива абетка", набір "Алфавітні усмішки" на музику Білич, "Зелена абетка", "Смачна абетка", АБВ-двослівна, "Рудий кіт", "АБ жаба" – для найменшешьких. Дві поки що не видані (сюжетна "Наш автобус" і "Скоромовочна")⁴.

Треба сказати, що сьогодні жанр абетки є досить популярним. Щороку з'являються нові оригінальні абеткові твори, де застосовуються нові форми, теми, засоби вираження. Краса природи й людини, естетична вартість мови, чарівність звука творять неповторну гармонію пізнання, багатство, доступне ще не так розуму, як серцю дитини⁵.

З-поміж нових абеток слід згадати "Азбуку для малят" Л.Понеділок, "Абетку" Світлани та Юрія Ходосів, "Абетку" А.Мойсієнка та ін.

З абеткою як літературним твором зустрічається дитина у віці від 3 до 8 років. Художнє слово юні адресати сприймають слухом і зором. Саме тому ця поезія має прикметну рису – наявність великої кількості звукових повторів як основного фоностилістичного засобу виразності, що зумовлено вимогою жанру, та звуконаслідувань як основного способу наближення поетичної мови до мовлення дітей.

Найпоширенішим видом звукового оформлення художньої мови абеток є повтори голосних і приголосних звуків. Багаторазове повторення фонетичних одиниць є засобом увиразнення художньо-поетичного тексту. Повтор звуків – закономірний процес в абетках Н.Забіли, В.Кленца, Т.Коломієць, Г.Чубач.

Повтори звуків зосереджуються у різних місцях слова, рядка, строфи, чим створюють своєрідний звуковий резонанс:

НаНизала НамистиНки

Запишався кОлОбОчОк

НамистиНки з горобиНки

Аж чОтири маю О

Низочку одНеНьку

Л.Біленька

В.Гринько

Котить КотиК КолобоК

КолобоК-ниток КлубоК.

П.Середюк

Серед стикових і кільцевих повторів, що виділяються у фоніці, в абетках альтернатива падає на кільцеві внутрішні повтори. "Знизу

вгору, потім вниз чудо віз мене привіз" (Абетка в-ва "Гроно"), "Ми в Київ з мамою поїдем" Н.Забіли, "Оленя одне блукало" Г.Чубач, "Електропоїзд аж гуде" Т.Коломієць, "Є не каже що немає" Г.Чубач, "Йод пекучий, йорж колючий" Л.Біленька.

За спостереженням психологів та фонетистів, звуки у складі слова нерівноправні. Так, виявлено, що перший звук у слові в 4 рази помітніший за інші⁶. Тому звуковий повтор на початку слова, рядка (анафора) є досить поширеним у різних авторів. Кращі зразки цього прийому знаходимо в Г.Чубач, О.Олеся, Л.Біленької, Г.Бойка, Н.Забіли.

– Алло, Алло!	<i>Ішак ішов і думає:</i>
– А Вам кого?	<i>Куди це я їду</i>
– А мені покличте Зою	<i>В Ірпінь чи до Ізюму,</i>
– А немає тут такої.	<i>Чи в Індію бреду.</i>
– А ви хто? Алло! Алло!	<i>А, може, до Ірану</i>
– Але в трубці вже гуло.	<i>В Іспанію, Ірак</i>
Г.Чубач	<i>Де бачу – там і стану, Бо я на те і-ішак.</i>

Л.Біленька

Для становлення звуків як художнього засобу в поетичному творі необхідна певна їх повторюваність та групування. Саме тому звукові повтори розглядаються і досліджуються у тісному, нерозривному зв'язку зі звуковим символізмом. У фоносемантичних дослідженнях вказується на 3 типи семантизації фонемного складу мовлення: звуконаслідування, звукосимволізм та включення звучань в оказіональну фоносемантичну структуру тексту.

Звуконаслідування-первинний звукосимволізм – явище теоретично нескладне і роль його в художньому тексті абеток – створення звукових картин. Найявні як чисті (первинні): *Бре-ень, няв* (Г.Храпач), *Ес-с-с* (сичить гуска), *Дзень-дзень-дзень* (В.Гринько) *І-го-го-їржить коня* (Укр. абетка) і т.д., так і похідні (вторинні): *гелгочуть гуси, дзигччать жуки* у Н.Забіли, *бухав барабан, кумкають жаби* в "Українській абетці", *жабена квака* у Г.Бойка, *є рипи-скрипи* та *Гигикало* в Г.Чубач. На звуконаслідуваннях побудована абетка для найменшеньких "Складаночка" Л.Гуцало. Переважають у текстах абеток звуконаслідування, що передають звуки тварин, птахів. На другому місці – звуконаслідування, що передають звукові ознаки дій, рухів.

Поетичні мініатюри в абетках Л.Біленької, Г.Храпача, В.Терена, Т.Коломієць, І.Січовика захоплюють своїм звучанням, акустичними образами.

<i>Квочка із курчатами</i>	<i>кво-ку</i>	<i>Мчить машина за машинами</i>	<i>ш-ш</i>
<i>Качці з каченятами:</i>	<i>кач-кач</i>	<i>Шелестить машина шинами.</i>	<i>ш-ш-ш</i>
<i>–Куд-куди?</i>	<i>куд-куди</i>	<i>Раптом щось залізло в колесо</i>	<i>ш-с</i>
<i>–На каруселі, там,</i>	<i>ка</i>	<i>Ти, навіщо, цвяше, колемся?</i>	<i>ш-ш-ш</i>
<i>де коники веселі,</i>	<i>ко-ки</i>	<i>Зупинилася машина,</i>	<i>з-с-ш</i>
<i>кататися.</i>	<i>ка</i>	<i>Зашипіла тихо шина:</i>	<i>з-ш-х-ш</i>

Т.Коломієць *Ш-ш-ш-ш.*

І.Січовик

– *Ич!* – *сичу сичиха*
– *Ич! Тс-с! Сич їй стиха.*

Г.Храпач

У текстах абеток ономапоєя виступає засобом художньо-образної акустичної конкретизації змісту тексту. Цей улюблений шар лексики дітей вносить у поезію емоційно-експресивний настрій, надає віршам чіткого, енергійного ритму, створює внутрішню риму у віршах з непарною кількістю рядків.

Леся Гуцало у "Складаночці" чимало лексем розбиває на склади, що дає змогу дітям природно й легко запам'ятовувати їх. Тут найважлива велика кількість як звуконаслідувань, так і просто звукових сполук, що звучать як голоси тварин, але не є ономапоєями. Вдало підпорядковуючи форму змістові, Л.Гуцало досягає ігрового резонансу.

Качка кличе:

–Ток, ток, ток,

Можна їсти цей листок.

Що ричить бичок?

–Ба-бу-би-бе-бок!

Цей набір звуків у формі вигуків підтримує ритмо-інформаційну схему і чітку інтонаційно-синтаксичну структуру вірша.

В абетках поети використовують і найкращі порівняння природних явищ у мовному оформленні (епітет, метафори, порівняння). Діти добре розуміють і розрізняють, як "*фурчить фонтан, плещуть, ходять і хлюпочуть хвилі*" у Н.Забіли, "*фітькає флакон фіалці*" в О.Павленко, "*Ліпа шумить, мов жалиє*" у Г.Чубач, "*Щебече світанок*" у Б.Списаренка.

Дитина сама любить бавитися звуком, тому звуки-образи представляють для неї неабиякий інтерес. За В.В.Левицьким, під звуковим символізмом у лінгвістиці мають на увазі наявність мимовільного зв'язку між звучанням і значенням⁷. Звичайно, інформативність приголосних у абетках набагато вища за голосні. Є звуки мови, образне функціонування яких увійшло в традицію ("Л" – образ лілеї, легкий політ, "М" – солодкий, ніжний, "Ж" – політ жука). У дитячій же поезії зовсім по-іншому. Образне мислення допомагає дитині у створенні асоціативного образу, можливо, закладеного у підсвідомості. Звуки, як живі організми, можуть не лише нести в собі певну семантику, а й створювати свій настрій⁸.

Загальновідоме повтороване звуконаслідування "шу-шу – ша-ша" завдяки зображувальній базовій функції шиплячого традиційно використовується для створення звукообразу шуму, шепоту тощо

*Шепче вітер: "Ша – ша – ша
Шубку білочка знайшла".*

Г.Чубач

Для передачі звукової ознаки гуркоту грому використовується поєднання дзвінкого фарингального [г] і дзвінкого дрижачого [р]: гур-гур, гар-гар.

Гуркоче в небі грозовому грім.

Т.Бойченко

Абетковий вірш "Осінь" С.Заєць перегукується з однойменним твором Ліни Костенко. Пор.:

*Осінь
Огляда суворо скоса
Степ, ліс, села і міста,
Розпустила сиві коси
А їх буря запліта.*

*Осінній день, осінній день,
осінній
О синій день, осиній день,
о синій
Осанна осені, о сум! Осанна!
Невже це осінь?.. Ота сама...*

С.Г.Заєць

Л.Костенко

Тема одна – осінь. С.Заєць добирає слова, щоб смислове враження від прочитаного доповнювалося ще й зоровим відтворенням картини осені. Можна відчути шум падаючих листочків перед бурею:

с-с-с

с-с-с-с

з-с-с-с

Твір Л.Костенко більш психологічний. Журливій настрій переданий шляхом накопичення "осин-осан-сум", "ні", [с] та [у]. Це подія, сповнена переживань про людську долю.

Повторення [л] в абетці Н.Забіли підкреслює легкість пташиного польоту:

Лелека ластівку питає:

– Хто вище всіх літає?

У Л.Біленької повтор [ж] має подвійний зміст: звуконаслідування дії серпа й польоту жука:

Жук і жученятко

Жовте жито жали

Висновки вчених щодо семантичного навантаження звуків базуються не лише на власне фонетичних експериментах, але й на дослідженні онома-topейного складу лексики. Асоціації, пов'язані із звуконаслідувальними словами, передаються на звуки, що входять до їхнього складу. Можливо, це пов'язано також із фізичними та артикуляційними якостями звуків: шиплячих, свистячих. Отже, явище звуконаслідування та символізація звуків перебувають у тісному зв'язку. На підтвердження ще один уривок з "Абетки-ярмарку" О.Павленко:

Гусакові горе – грип. *гу-гор-гр*

Гуде голова, горло горить. *гу-го-гор, гор*

Гріє гусак грілку *гр-гу-гр*

У поетичних текстах абеток для максимального вираження символіки звук повторюється або індивідуально, або комплексно – у поєднанні з іншими звуками, утворюючи звуковий повтор у різних його видах. Часто збігаються цілі комплекси звуків у словах. Цим спричиняється поява явища паронімічної атракції. Цей стилістичний прийом, основою якого є система парадигматичних відношень між подібними в плані вираження різнокореневими словами⁹, полягає у навмисному зближенні в контексті слів, які мають звукову подібність і різняться значенням. У межах паронімічної атракції ступінь звукової подібності визначається за комплексами приголосних і голосних у складі атрактантів, котрі, повторюючись, виконують роль своєрідних спільних частин. Квазіморфеми підібрані в абетках за звуковою подібністю і навіть деколи не позбавлені лексичного значення: "рівень-співень"

(Г.Чубач), "муха-коверзуха" (Л.Гуцало), "пиріжечки-пундики" (Н.Забіла), "чапля-чаполота, Игикало-Гигикало, Игикало-Чигикало" (Г.Чубач), "голуб-гудун" (О.Павленко), "котик-муркотик" (С.Кузьменко) "бджілка-Дзумдуда" (Л.Гуцало). Цей прийом надає текстам абеток виразності, підсилює їх дієвість, підкреслює зіставленням слів суть та образність вислову, є своєрідною підказкою дитині в художньо-образному пізнанні дійсності.

Привертає увагу в абетках і надсегментна одиниця – емпатичний наголос. Враховуючи вік адресатів – енергійних та імпульсивних осіб, емпатичний наголос використовується авторами абеток для підсилення емоційного боку слова. Найчастіше ця несегментна одиниця виражається продовженням наголошеного голосного. У Г.Храпача "Брень та брее-ень!" - лунає; в О.Павленко "Го-го-го-о-о-о-оді!", "Йо-о-о-ду", "Ледащо лис ловив лина-а-а"; в І.Січовика "Го-ол !"

Найвні в текстах абеток і різноманітні звукові ігри, зокрема анаграма.

Отже, зробивши спробу проаналізувати абеткові вірші авторів, у творчості яких виявилось особливе зацікавлення звуковою організацією творів, можна стверджувати наступне: фонетичне значення функціонує в творах для дітей (абетках) досить широко. Символізація звуків простежується певною мірою, проте є підстави вважати, що це явище відбувається, здебільшого, на рівні підсвідомості автора. У багатьох текстах звукові повтори та ономагопсії функціонують у нерозривному зв'язку.

Різного роду інформація: філологічна, математична, астрономічна і навіть філософська легко сприймається дітьми, оскільки подається живим, природним чином – у грі, оповіді, жарті. Взаємозв'язок звукоповторів і звуконаслідувань максимально акцентує увагу на потрібному. Завдяки фоностилістичним прийомам функція абетки поширюється з дидактичної до емоційно-естетичної. І тому ці художні витвори сьогодні займають чільне місце серед поетичних творів для дітей.

¹Журавлев А.П. О символическом значении в языке // Ученые записки Калининградского ун-та. – 1971. – Вып. 6. – С. 65-80; ²Газов-Гинзберг А.М. Роль звукоизобразительных истоков в образовании семитского запаса корней. АКД. – Л., 1963; ³Штерн А.С. Объективные критерии выявления эффекта звуковой символики // Материалы семинара по проблемам мотивированности языкового знака. – Л., 1969. – С. 69; ⁴Записано зі слів Г.Чубач; ⁵Море-

нець В. Стежки до юних сердець // Література. Діти. Час. – К., 1984; ⁶Журавлев А.П. Звук и смысл. – М., 1981. – С. 38; ⁷Левицький В.В. Семантика і фонетика. – Чернівці, 1973; ⁸Качуровський І. Фоніка. – К., 1994; ⁹Григорьев В.П. Поэтика слова – К., 1979. – С. 264.

СОЦІОЛІНГВІСТИКА

*Орест Ткаченко,
Інститут української мови АН України*

До політичних передумов подальшого розвитку української мови

Пропонована стаття являє собою "Післямову" до моєї книги "Українська мова і мовне життя світу", яка, написана майже десять років тому, досі не змогла побачити світу.

Проте в цій тривалій затримці, певне, є і свій позитивний бік. Вона дала змогу авторові переконатися (чи, навпаки, піддати сумнівові), наскільки слушними були роздуми і висновки, викладені у цій книжці. На щастя, життя не перекреслило основних положень цієї праці, хоч водночас показало, що шлях мовного самоствердження українців у цілому, зважаючи на специфіку Східної України, буде набагато складнішим і довшим, ніж припускалося у перші роки незалежності, – яка, на жаль, поки що справжньою незалежністю ще не стала, – коли в ейфорії перших позитивних зрушень (проголошення незалежності, успіху референдуму, нібито й успішного початкового поширення української мови в Києві як у столиці) здавалося, що цей шлях буде швидким, безперешкодним і безвідпливним. Подальші роки показали, що це не зовсім так. Однак вони ж переконали у значній міцності теперішньої Української держави (на відміну від держави попередньої, виниклої на початку століття – УНР).

Принципову правильність моїх розмірковувань потверджує й розвиток подій у сусідніх східнослов'янських державах, Росії й Білорусі, в одній державі з якими тривалий час за всієї мінливості зв'язків із ними, то слабших, то щільніших (з невеликим "антрактом" 1917-1920 рр.) перебувала східна Україна і від долі яких вона через це ще залежить.

Перебігли роки виявили величезну внутрішню слабкість Росії саме як держави російського народу, слабкість тим дивовижнішу, з першого погляду, що Росія в її теперішніх кордонах є державою величезних, дуже часто неймовірно родючих земель (зокрема, ЦЧО – Центральної Чорноземної Області), і безмежно багатих на запаси корисних копалин надр, з потужною промисловістю і колосальними людськими ресурсами, здатними, здавалося б, творити чудеса і в набагато біднішій країні. При всьому цьому Росія, однак, перебуває в занепаді чи не глибшому, ніж Україна, якщо зважати на її набагато довше існування як національної держави і на її значно більші, ніж в Україні, економічні ресурси. Явна криза Росії, безперечно, має своєю основою аж ніяк не її економічну убогість. Це, як не видається дивним подібне визначення, – криза духовна, криза російського патріотизму, здавалося б, зовсім несподівана і абсолютно неможлива для росіян, у яких, на відміну від українців, де століттями український патріотизм ("націоналізм") нищено, навпаки, російський патріотизм усіяко плекався, де всіяко (аж до гіпертрофії) виховувалося почуття гордості бути росіянином. Тим часом абсолютно безсоромне розкрадання державного майна, величезна корумпованість правлячої верхівки, повний політичний та економічний хаос доводять надзвичайно слабку дієвість російського патріотизму, любові до власної російської держави, бажання і вміння повести її шляхом розвитку і розквіту, а не занедбання і занепаду. Пояснюється це, думається, тим, що, справді, у росіян століттями виховувалося патріотизм, але не патріотизм власне російський, тобто почуття любові до Росії як країни росіян, а патріотизм імперський, скерований головню не так на розбудову й економічне піднесення власне Росії, її чисто російських етнічних земель, як на нескінченне приєднання до неї дедалі нових неросійських територій. Політика русифікації цих неросійських земель створювала у росіянина ілюзію, яка, по суті, стала майже повною реальністю, що він і поза межами етнічної Росії і далі в ній перебуває. Його всіяко звільняли від потреби знати національне цих неросійських територій, мову, звичаї, їхню історію. Тут усіяко підносили престиж усього російського. І через це росіянин на цих землях відчував себе навіть комфортніше, ніж у Росії: там він був звичайною "сірою" людиною, як сотні, тисячі й мільйони

навколо нього. Навіть як начальник він не міг там особливо високо піднятися в своїх очах, бо його оточували такі ж, як він, за мовою, люди, кожен із яких завтра міг відносно легко піднятися і зайняти його місце. Зовсім не те в цих малоросійських (у найширшому розумінні) землях. Тут уже саме те, що він росіянин, носій російської мови, підносило його набагато вище від "тубільців", яким ще треба було опанувати, як він, бездоганно російську мову і – бажано – поміняти свою національність на російську, щоб піднятися до його рівня. Особливо у містах Східної України й Білорусі росіянин відчував себе набагато догідніше, ніж місцеве населення, що "чіплялося" за власну, неросійську, мову. І тому росіяни досить легко покидали етнічну Росію, бо по-своєму не набагато гірше, ніж в Україні і Білорусі, вони відчували себе і в неслов'янських республіках: не вони мушили пристосовуватися до місцевого населення з його мовою, а місцеве населення мовно мусило пристосовуватися до них. Усе це й викликало, з першого погляду, дивне явище, коли 25 млн росіян опинилися поза межами Росії. Немає вже чого казати про те, що ще більшою мірою росіяни розселилися поза межами етнічної Росії в межах Російської Федерації, у її численних неросійських національних автономіях. Через це росіянинові було абсолютно байдуже, де жити в межах Радянського Союзу, у Ярославлі чи Ризі, Костромі чи Києві, Тамбові чи Ташкенті, і навіть, більше того, з уже зазначених причин він часто волів обрати саме неросійське місто, бо це відкривало шлях до набагато стрімкішої кар'єри в піднесенні на щаблі соціального й економічного процвітання. Наявність широкої смуги неросійських, але за глибоким переконанням росіян, належних до Росії земель позбавляла їх від потреби особливо дбати про власне російські етнічні землі. Звідси така неупорядкованість ("необустроенность"), занехаяність земель провінційної корінної Росії, яка не могла не вражати всякого прибулого сюди з тієї ж, скажімо, України, – десятки покинутих людьми невеликих сіл ("деревень"), бруд і безладдя провінційних міст і містечок, жакхливий стан доріг. Провінційна Росія, як і вся держава, усі свої сили й багатства кидала головно на розвиток і процвітання *одного міста*, столиці "неосяжної Радянської Батьківщини" Москви (навіть колишній Петербург, Ленінград, був у набагато гіршому стані).

Усе зазначене сформувало з росіянина імперського патріота, якого через це і досі, здається, більше хвилює доля "города русской славы Севастополя", ніж власного Ставрополя, який ще досить недавно носив гасла типу "Ельцин, заставь хохлов накормить Россию!", замість дбати про те, щоб "накормить" самого себе із власних земель, не менш урожайних, ніж землі тепер уже неросійської "Хохландії" (= України). У душі росіянина колись "єдиного-неділимській", імперській виникло роздвоєння: нове становище Росії вимагає від нього бути дбайливим господарем *власних, російських* земель – тятар давніх імперських уявлень, психології людини, яка ще так недавно мріяла про світове панування ("Москва – столиця трудящихся всего мира!"; "Генерал упрям: он до Мадрида все равно когда-нибудь дойдет" – К.Симонов) тягне його в обійми солодких мрій про повернення світової "величі" Росії, коли можна було не думати про цю клопітливу і обтяжливу господарність на власних землях, бо було "навалом" і інших земель, що працювали на Росію. І піднесенню, живучості цих ілюзій сприяє наявність ще й у межах Російської Федерації численних неросійських етнічних земель (республік Північної Росії, Поволжя та Уралу, Північного Кавказу, численних тюркських земель від Чувашиї, Татарстану й Башкортостану до Якутії, монгольських Калмикії й Бурятії, тунгусо-маньчжурських і палеазійських земель Сибіру й Далекого Сходу). Двоєдушся сучасного росіянина, підсилене роздертям самої сучасної Росії на дві Росії, власне російську етнічну і неросійську, дедалі гостріша проблема утримати всі свої землі, і російські, і неросійські, у межах однієї держави, яке породжує такі небезпечні й криваві конфлікти, як ще нескінчена війна в Ічкерії (Чечні), – а в перспективі подібних конфліктів може бути ще дуже багато, – і є джерела того хаосу і безладдя, тієї затяжної кризи, що охопила Росію. Це духовна, психологічна криза, криза перебудови Росії на зовсім нових, досі незнаних її засадах, справді *національній*, а не багатонаціональній держави, частково поширюється й на Східну Україну, насамперед в особі наявних у ній численних етнічних росіян, а частково й досить великої групи українців, заражених тією самою імперською ідеологією, яким здається, що з відновленням колишнього Радянського Союзу в колишніх межах або принаймні в межах трьох "слов'янських республік" – Росії, України й Білорусі(-ї) усі біди минуться і знову можна буде жити, хай і не дуже забезпечено, але порівняно безбідно і... бездумно.

Зрозуміла річ, подібна налаштованість і бажання її реалізувати нічого доброго в перспективі не обіцяють, і в першу чергу Росії, навіть і без спроб реалізації подібної мрії, занадто обтяженої сучасними проблемами, щоб її реалізація не призвела до ще тяжчої російської кризи, а – ще вірогідніше, до повної вже не економічної, а державно-національної катастрофи. Аматорам плекання мрій про повернення колишньої "величі" Росії слід мати завжди на оці, що Росія, при всій її величчї територіальній і людській, існує не на острові і не у вакуумі, а в оточенні хай територіально й менших від неї, але за чисельністю населення аж ніяк не менших держав – Китаю, Індії, мусульманських держав (арабських, Ірану, Пакистану, Афганістану, Туреччини), що створює потенційну загрозу для Росії в разі її дальшого економічного занепаду. На таку загрозу, зокрема, для Далекого Сходу, абсолютно відкрито в одному зі своїх виступів вказав В.Путін, зазначивши, що в випадку, якщо стан цього краю докорінно не поліпшиться, у ближчому часі російська мова тут може бути витіснена корейською або японською. З огляду на це не досить продуманими виглядають спроби Росії всіляко протистояти блокові НАТО в Європі і одночасно її тяжіння до Сходу – Китаю, Ірану, арабських країн, разом з намаганнями втягти із собою в цей союз Білорусь і Україну.

Тому саме відмежування від Росії України, а не блокування з нею може допомогти Росії, вирятувати її від небезпеки повторити в російському варіанті поділи Польщі. Спроби Росії відновити себе будь-що як колишню глобальну Імперію при сучасному страхітливому соціально-економічному стані Росії криють у собі потенційно велику небезпеку для неї навіть як для етнічної держави росіян. Через те найбільшими помічниками Росії, як це не видається дивним, є не українці імперської налаштованості, схильні до приєднання до неї, а, навпаки, українці-самостійники, здатні зробити з України міцну й багату державу. Приєднання України до Росії штовхнуло б її на дедалі нові воєнні й політичні авантюри, які б її остаточно занапалили й призвели до загибелі. Існування поруч з нею незалежної, міцної й багатой України протверезило б росіян остаточно від марних імперських ілюзій і прискорило б їхнє повне повернення до суто внутрішньоросійських проблем, піднесення власного господарства і налагодження миролюбивих і добросусідських стосунків з близьким, а далі й далеким зарубіжжям. А це б зміцнило Росію і як про-

цвітаючу економічну державу, піднесло б її справжній престиж у світі і разом із ним її значення, засноване не на залякуванні світу, а, отже, й недоброзичливості до себе, а на загальному авторитеті економічно потужної, по-справжньому миролюбної держави. Тим самим, прибічники імперської Росії, у тім числі і в Україні, є об'єктивно зрадниками національних інтересів Росії. Їх стосується відомий вислів одного з класиків російської літератури: "Услужливий дурак опаснее врага"¹.

Особливий випадок становить собою союз Білорусі з Росією, що не знайшов однозначної підтримки в усій білоруській громадськості. У прагненні Білорусії до союзу з Росією, можливо, істотну роль відіграла давня, мало не тисячолітня білоруська політична традиція, що через брак виходу Білорусі до моря постійно схиляла її до дедалі нових угод, федерацій і союзів з іншими країнами, як правило, пов'язаними з морем безпосередньо, де Білорусь займала іноді провідне, інколи ж рівнорядне або залежне становище. Свого часу Білорусь шукала виходу до Балтики через Латвію й Естонію, потім через Литву й Україну водночас і до Балтійського, і до Чорного моря (Велике Князівство Литовське). Та сама причина дуже довго пов'язувала Білорусь із Польщею, про федерацію з якою білоруси довго мріяли навіть після поділів Польщі (звідки їхня участь в усіх польських повстаннях). Теперішній союз Білорусі з Росією, безперечно, продовжує цю традицію, причому, і на цей раз пов'язується з думкою про вихід до моря (уже через Росію або з її допомогою). Характерно, що в одному із своїх виступів О.Лукашенко говорив про можливість з допомогою Росії домовитися з Польщею і в такий спосіб, через територію Польщі, одержати доступ до Калінінградської області, звідки Білорусь дістане вихід до моря. Інша річ, наскільки в цьому випадку традиційні інтереси Білорусі збігаються з інтересами Росії, зрозуміло, національними, а не імперськими, і скільки в цьому разі Росія виграє, а скільки втратить. Білорусь щодо багатства економічних ресурсів не є, звичайно, особливо привабливою для Росії. В усякому разі нічим особливо унікальним, ненааявним у Росії, збагатити її вона не може. Навпаки, промисловість Білорусі головним чином ґрунтується на сировинних ресурсах Росії, і тому є міцно, набагато міцніше, ніж Україна "прив'язаною" до неї. Звідси, а також у зв'язку з нерозвиненістю національно-державницької свідомості, тяжіння Білорусі(ї) до посилення зв'язків з Росією (аж до часткового, а можливо, й повного полі-

тичного узалежнення від неї). Країни Балтії, Естонія, Латвія й Литва, на-вряд чи багатші від Білорусі(ї), радше бідніші від неї, однак, до союзу з Росією аж ніяк не схильні. Це свідчить на користь того, що прагнення до союзу з Росією у Білорусі(ї) спричинене не стільки економічними, скільки психологічно-свідомостевими чинниками. На користь цього промовляє й те, що наслідки останнього опитування, проведеного у Білорусі(ї), засвідчили, що тільки 19% її населення, – очевидно, це в першу чергу наявні в Білорусі(ї) росіяни, – висловилися за повну втрату Білорусією (отже, не Білоруссю) політичної незалежності і за включення її до складу Росії. Це свідчить про те, що національна й державницька, – а тим самим і мовна, – самосвідомість білорусів поступово, хоч значно повільніше, ніж в українців, зростає, і на це не може не зважати керівництво Білорусі(ї), яке то виголошує чергові декларації про союз із Росією, то в черговий раз підкреслює суверенність Білорусі(ї). Отже, Білорусь своїми економічними ресурсами сама по собі не дуже цікава для Росії, тим більше, що в майбутньому, розчарована союзом з Росією, вона може повністю, як країни Балтії, від неї відірватися. Але саме тому Росія поспішила за допомогою проімперських сил у Білорусі(ї), яких у цій країні не бракує, закріпитися в ній, бо ця країна має зате для Росії як амбітної держави з імперськими рецидивами видатне військово-стратегічне і політичне значення. Щодо нього, по-перше, видатною є роль Білорусі(ї) як російського антинатовського пістолета, приставленого Росією до грудей Європи. Адже саме через Менськ (або з російсько-польська Мінськ) іде з Москви пряма дорога через Варшаву й Берлін на Париж, а далі (через Ла Манш) на Лондон. Проросійська Білорусь(ія), крім того, чудовий спосіб відізолковати Україну від країн Балтики, і в такий спосіб економічно її послабивши, тим легше тиском ("кнутом") приєднати її до Росії. Крім того, Білорусь своїм прикладом, деякими економічними вигодами від зв'язків з Росією, може "підштовхнути" Україну на повне "возз'єднання" з Росією (і тим самим відіграти роль "пряника" для зваблення України в обійми Імперії). Це друга і третя причини того, чому Білорусі(ї) в імперських планах належить така видатна роль. Зрозуміла річ, плани ці, втягаючи Росію у дедалі небезпечніші авантюри, аж до можливої превентивної війни з силами НАТО у союзі з Китаєм (або з Китаєм і Іраном) нічого особливо привабливого Білорусі(ї) не обіцяють. Її територія, як і під час Першої і Другої світових воєн, може стати спустошливим по-

лем бою з усіма наслідками, що звідси випливають. Не може спустошена і зuboжена Росія особливо й економічно допомогти Білорусі(ї). Це раніше чи пізніше мусить переконати білорусів, що найкраще власні проблеми вони розв'яжуть самі: жодних "старших братів", готових знехтувати власними інтересами в ім'я розв'язання чужих (хай і "слов'янських", "братніх") проблем на світі не існує. А тому чим скоріш "Білорусія" перетвориться на Білорусь (Беларусь), тим краще буде і для неї, і для світу в цілому. Саме тому пробудження Білорусії і перетворення її на Білорусь (Беларусь) є абсолютно неминучим. До цього її штовхатимуть як власний розвиток, так і приклад її сусідів, насамперед Польщі, Литви, Латвії і Естонії, а з часом і України як типологічно найбільш подібної до неї держави.

Отже, від України залежить доля і Білорусі(ї). Стабілізація ж і дальший мирний розвиток Росії і Білорусі не може не вплинути добродійно і на долю Європи, а, значить, і світу в цілому. А оскільки стабілізуючим і консолідуючим чинником для України має бути вихід із кризового стану української мови, її поширення як загальнодержавної всією територією України, тим самим стає цілком ясным щільний взаємозв'язок між Україною та її роллю наріжного каменя у Вільній Європі і долею української мови. Що скоріше підійметься з колін Україна, що скоріш стане міцною і багатою, то скоріш устатбується Європа як Західна і Центральна з усіма своїми країнами, так і Східна, Російська Федерація з усіма можливими тут країнами й державами, насамперед, Росією як провідною серед них.

Таким чином, всі розглянуті аргументи промовляють на користь того, що скільки б випробувань не випало на долю України, вона всі їх витримає, бо її існування потрібне не лише їй самій, а й усій Європі, а, значить, і світові, і насамперед її найближчим державам-сусідкам, Росії і Білорусі. А оскільки важливим державотворчим чинником для України є українська мова, вона так само, як і Україна, неминуче мусить витримати всі випробування і перешкоди, які б ще постали на шляху її розвитку. Віра в її майбутнє, як показало всебічне висвітлення її долі, ґрунтується не на самих лише добрих побажаннях і голому, нічим не потвердженому, ентузіазмі, а на всій сукупності фактів старої і новітньої історії, які слушність цієї віри неспростовно доводять.

¹Складність сучасного становища Росії полягає, звичайно, у тім, що вона му- сить, з одного боку, розв'язувати свої тяжкі внутрішні соціально-економічні про- блеми, з другого ж, не дозволити безкарно порушувати свої сучасні кордони (або іноді кордони "легкопрохідної" території суміжних (пострадянських держав), що могло б заохотити до вторгнень на її територію. Збалансувати обидва завдання не просто, але саме тому від Росії вимагається максимальна політична виваженість з урахуванням виниклих реальностей, а не бажання їх переглянути (політичний реваншизм), що могло б завести її в глухий кут.

*Олександр Пономарів,
Київський університет*

Позамовні чинники протидії утвердженню української мови як державної*

Мовна ситуація в Україні не є унікальною ні з історичного, ні з лінгвіс- тичного погляду. Проблеми становлення державності мови титульної нації в різні історичні періоди доводилося розв'язувати багатьом народам, точні- ше їхнім провідникам. Можна навести кілька прикладів.

У 1829 р. після чотирьохсотлітнього перебування під владою Ту- реччини здобула незалежність Греція. Чимало греків у мовному плані були більшою чи меншою мірою потурчені. Між грецькими держав- ними діячами, представниками духовництва, філологами точилися го- стрі дискусії про те, що обрати на роль державної мови: модернізова- ний варіант освяченої багатовіковими традиціями давньогрецької мо- ви – катаревусу чи формовану на народній основі розмовну димотику. (До речі, боротьба між катаревусою й димотикою тривала до остан- ньої чверти ХХ ст., коли закінчилася перемогою димотики).

Після об'єднання розпорошених між різними державами областей 1871 р. постала незалежна держава Італія, однією з найскладніших про- блем якої було творення єдиної італійської мови, що мала стати держав- ною. Адже до того кожна місцева республіка розмовляла своєю говіркою.

Унаслідок розпаду Австро-Угорської імперії на мапі Європи з'яви- лася Чехословаччина. Чехи й словаки також мали неабиякі мовні про-

*Правопис автора збережено.

блеми. Переважна більшість населення чеських міст розмовляла німецькою мовою. А витіснена на периферію чеська мова була асимільована німецькою лексично й граматично.

Скориставшись ситуацією, що склалася в Російській імперії після жовтня 1917 р., здобула незалежність Польща. На той час польські міста були так зросійщені, що навіть у Львові польську мову можна було почути частіше, ніж у Варшаві.

Тепер у столицях та інших містах і селах цих держав лунають очищені від невмотивованих запозичень відповідно грецька, італійська, чеська, польська мови, які давно виконують усі належні національним мовам функції. У всіх згаданих і не згаданих тут державах на початку незалежного існування їх були проблеми політичного, економічного, територіального характеру, але своє національне відродження вони починали з повернення мовам корінних народів усіх прав на рідній землі. Це була цілеспрямована державна політика підтримки занедбаних за доби бездержавності мов. Ніхто не висував аргументів на кшталт "так історично склалося". У Греції всі мови, крім грецької, в Чехії всі мови, крім чеської, в Словаччині всі мови, крім словацької, в Польщі всі мови, крім польської, вважалися і вважаються іноземними, бо вони є мовами інших земель, тобто інших країн. Провідну роль у відродженні рідних мов відіграла інтелігенція, філологи-мовознавці, вчителі.

Що ж маємо ми в Україні на десятому році її існування як незалежної держави? Чи українська мова, як державна, застосовується в усіх сферах суспільного життя – в офіційно-діловому спілкуванні, в науці, культурі, освіті, юриспруденції, виробництві, інформації, війську тощо? Чи є вона обов'язковою для вивчення в усіх державних та недержавних навчальних закладах? Чи стала вона, зрештою, мовою міжнаціонального порозуміння в нашій державі? На всі ці запитання доводиться відповідати "ні". Чому всі народи, звільнившись від колоніальної залежності, змогли відродити історичну пам'ять своїх зденационалізованих земляків, пригорнути їх до лона рідної мови й культури, а ми досі ніяк не можемо повернути нашій мові її законних прав?

Бо держава по-справжньому не дбає про втілення в життя закону щодо державності української мови, прийнятого ще 1989 р. В усіх постколоніальних країнах на всіх постах перебували й перебувають люди, які серед ин-

ших завдань ставлять собі за мету відродити мову корінного народу. У нас деякі діячі кажуть, що не знають, як визначити поняття "корінний народ" і скільки таких народів живе на теренах України. Але ж визначити це поняття не становить жодних труднощів. Корінним зветься народ, що від початку свого існування заселяє певну територію й не має іншої батьківщини. В Україні таких народів два – українці та кримські татари. Представники решти громадян України, предки яких раніше чи пізніше переселилися (з різних причин) на нашу землю, належать до національних меншин. У жодній країні світу мови національних меншин не піднесено до рівня державних.

Важко відроджувати дискриміновану впродовж століть українську мову, коли в Україні безборонно діють протиукраїнські сили, метою яких є збереження того, що "історично склалося", тобто наслідків багатовікового російщення українського народу. Для обґрунтування своїх претензій ці люди спираються на псевдонаукові теорії на зразок "Крим – одвічно російська земля" (хоч до 1783 р. у Криму не було ні росіян, ні їхньої мови); "російська мова в Україні не може бути іноземною", бо вона начебто з'явилася в Україні одночасно з українською, а то й раніше за неї. Насправді ж до 1654 р. росіян та російської мови на нашій землі не існувало. Відомо ж бо, що Русь – то історична назва України, а країна, що зветься тепер Росією, до XVIII ст. була відома як Московія, Московщина.

Тезу про те, що російська мова в Україні не може бути іноземною, могли б спростувати політики. Адже коли російська мова не іноземна, то це означає, що Україна досі є частиною Росії. Ще більше доказів на розвінчування згадуваної теми мають мовознавці, етнографи, психологи, політологи. Проте поміж українських мовознавців та політологів є чимало людей, які дбають не про піднесення престижу української мови, а про відвернення уявної загрози російській мові. Природне розширення функцій української мови і відповідно звуження функцій російської мови – мови колишньої метрополії такі мовознавці й політологи витлумачують як наступ на права російськомовного населення.

Національного утворення під назвою "російськомовне населення" не існує. Є росіяни (найчисленніша національна меншина в Україні) і є зденационалізовані українці. Перші хай на здоров'я залишаються росіянами, дбають про свою мову й культуру, розвивають їх, але не за-

бувають, що є громадянами України і визнають усі атрибути її державності, зокрема й державну українську мову. Другі за логікою здорового глузду мають повернутися до рідних джерел, як свого часу до них повернулися греки, чехи, словаки, поляки, як поволі повертаються ірландці, валійці й інші народи.

Ще одна теза противників українського відродження – "не можна примушувати до володіння українською мовою". Примушувати справді не слід. Але як у Німеччині, Словенії, Угорщині, Китаї тощо не можна досягти жодних успіхів, не володіючи німецькою, словенською, угорською, китайською мовою, так і в Україні треба зробити все, аби не можна було (як тепер) народитися, прожити життя й померти без знання української мови. Знання чужих мов збагачує людину. У цивілізованих країнах, особливо невеликих щодо території та кількості населення, рідко можна зустріти людей, які не володіють бодай однією з найпоширеніших чужих мов. Але неможливо знайти двох ісландців, данців чи норвежців, які розмовляли б між собою неісландською, неданською чи ненорвезькою мовою. Так має бути й в Україні. Навчимося чужого, але не цураймося свого!

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

*Лідія Лисиченко,
Харківський педагогічний університет*

Психологічний фактор у поетичному мовленні

Поетичне мовлення – це цілий світ, у якому еднаються думка, почуття, мова, реальність (об'єктивна чи уявна), музика і т.ін. У поетичному творі для читача, що шукає в ньому не тільки інформативність, а й саму поезію, важливим є не тільки слово і названий ним предмет чи явище, а й той глибинний зміст, що стоїть за цим словом, зміст, висловлений тим чи тим поетом. Так, у народній пісні про чайку, що "*звила гніздечко при битій дорозі*", говориться не тільки про чайку: за словом **чайка** проступає й образ матері, за цим же словом проступає й Україна. Кожен читач може знайти для слова **чайка** в цьому тексті і свої індивідуальні асоціації.

Розуміння глибшого змісту слова залежить не тільки від автора, а й від читача і його мовного й художнього досвіду. Це положення важливе й для розуміння поетичного мовлення.

При характеристиці мови художніх творів часто використовують кліше типу "автор використовує" (або вживає, або послуговується) такими-то словами, формами чи конструкціями. При цьому процес поетичної творчості розглядається як логічне конструювання тексту, як це ми бачимо при написанні творів наукового або ділового тексту. Хоч у цих останніх теж можуть відбиватися індивідуально-психічні особливості мови, якщо текст не обмежений суворим регламентом. У поетичному ж тексті виявляється значною мірою спонтанний плін мови, який тільки на останньому етапі може бути заново відредагований автором. В.Соловійов писав (і, гадаємо, слушно), що твори, які є наслідком тільки логічного задуму, "можуть бути тільки підрковою під поезію; справжній же поет, якщо і схоче силовати свою музу, виявити над нею свою свободу волі й творчості – не може, і з таких спроб нічого не виходить"¹. Це положення, гадаємо, можна застосувати й щодо мови поетичного твору. Взагалі, вона є наслідком не штучного "надумування" (хоч такі спроби часом і мають місце в окремих письменників), а глибинних процесів селекції мовного матеріалу, яка залежить від внутрішнього світу письменника, зумовленого не тільки культурно-історичними та соціальними факторами, а й психічними основами особистості.

Дослідники проблем підсвідомого (наприклад, Ж.Лакан, К.Морон, Р.Барт, Ж.Деррида та ін.) також підкреслюють залежність художника від надіндивідуальних механізмів культури, зокрема мови, що діють у сфері підсвідомого й зумовлюють структуру твору безвідносно до задуму й смислу.

Звичайно, зводити всі особливості поетичної творчості того чи іншого поета тільки до психічних факторів не можна, як не можна встановити однозначного, не ускладненого іншими чинниками зв'язку між поетичним мовленням письменника і його психічним світом. Однак не варто і нехтувати цим питанням, оскільки воно, як показують дослідження останніх років, може дати цінні результати для осягнення різних проблем художньої творчості й психології.

Зв'язок мови поезії з психічними особливостями творця відзначали віддавна, в тому числі й у вітчизняній традиції. Так, професор і ректор

Харківського університету І.Ризький у своїй праці з риторики писав: "Слово служить убранням мови, в якому видно стан душі поета" [виділення наше. – Л.Л.]

На підвищену емоційність мови поезії, що "різноманітніться, то замовкаючи, то широко розливаючись, при рвучкому хвилюванні й сум'ятті почуттів і пристрастей", вказував і відомий поет, професор словесності А.Метлинський².

Залежність поезії від внутрішнього світу поета дослідники літератури відзначили вже в ХІХ ст. Так, В.С.Соловйов, характеризуючи поезію О.Пушкіна, писав: "Пушкін залишається поетом переважно більш безпримісним, – ніж усі інші, – виразником чистої поезії. Те, чим Байрон і Міцкевич були значнішими за нього, впливало не з сутності поезії як такої і не з постичної сторони їх обдарування, а залежало від інших елементів їх душевної природи [виділення наше. – Л.Л.]. Байрон переважав Пушкіна напруженою силою свого самовідчуття і самоствердження; це був більш сконцентрований розум і більш могутній характер, що виражалося, звичайно, і в його поезії, посилюючи її переконуючу навіуючу дію, перетворюючи поета на "володаря дум"... У Пушкіна такого панівного центрального змісту особистості ніколи не було, а була просто жива відкрита, надзвичайно сприйнятлива і чула до всього душа – і більше нічого"³. Автор цих рядків підкреслює залежність поезії, разом іншими факторами, від "душевної природи" поета.

До цієї тези літературознавці більшою чи меншою мірою у різний час зверталися неодноразово.

Окремі зауваження щодо психологічної детермінованості поезії ми знаходимо й у літературно-критичних творах 20-х р. ХХ ст., однак психологізм розглядався тільки з мінусовим знаком. Наприклад, Яків Савченко писав: "Зрозуміло, це цілковито виключає ветхий, а іноді потворний і шкідливий психологізм... Тут психологічні акценти зумовлені старою психікою людини, роз'єднаною внутрішньо з дійсністю, дарма що ця людина – або комуніст, або комсомолец, або взагалі революціонер"⁴. При цьому психічний стан письменника оцінювався тільки через соціальні фактори, без урахування внутрішніх властивостей, його психічної основи, внаслідок чого людина інтровертивного типу оцінювалась уже через цю властивість негативно. Той же Я.Савченко писав: "Людина з вузьким, ізольованим "Я", тим паче люди-

на егоцентрична, що порвала через ті чи ті причини будь-які зв'язки з дійсністю, випорснула з процесу, – не може бути поважним об'єктом літературного віддавання"⁵. Ноти осуду відчуваємо і в словах О.Білецького: "...Я.Савченко... увесь у собі: вірші його витримані в одному тоні, ще більш похоронному, ніж у Загула, що стояв на грані небуття". Далі автор намагається виправдати позицію поетів соціальними умовами: "...але песимізм українських символістів стає нам зрозумілий, коли згадаємо, на тлі яких подій творилися вірші Загула й Савченка"⁶.

На зумовленості вибору схеми твору психічними особливостями автора звертають увагу й сучасні дослідники. Так, В.М.Топоров пише, що автор буває "змушений, практично не маючи вибору, приймати ту жорстку схему, яка визначається не стільки культурно-історичною ситуацією, скільки психоментальними особливостями автора, які зберігають іще зв'язки із сферою біологічного, хоч, звичайно, й ускладненими "культурною" опосередкованістю"⁷.

Отже, проблема зв'язку художньої, зокрема літературної, творчості з психікою автора не нова в літературознавстві; однак питання своєрідності мовного вираження і його зумовленості цим фактором поки що мало привертає увагу.

В останні десятиліття у зв'язку з посиленням антропоцентричного підходу до вивчення літературної творчості психологізм як у літературознавстві, так і в мовознавчих студіях прокладає собі шлях і в лінгвостилістику. Вивчення співвідносності між мовними особливостями твору й психічною основою автора є одним із напрямків наукових пошуків кафедри української мови Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.

Аналіз мови письменника в названому аспекті передбачає, принаймні, на перших кроках, зіставлення творчих індивідуальностей, через те й аналізувалась мова письменників певного напрямку, чим до певної міри нейтралізувалися риси, зумовлені груповими нахилами. Так, О.Маленко виявила індивідуальні особливості мови поетів "молодої музи" у вираженні образу неба і зробила першу спробу інтерпретувати їх психологічно. Аналогічне дослідження колористичних уподобань творців виконала Т.Ковальова на матеріалі поезії неокласиків. У цій роботі зв'язок "мова – психологічна основа" простежуєть-

ся більш послідовно, та й матеріал – назви кольорів – є більш виразно пов'язаним із психікою людини, – він не тільки відбиває психічний стан людини, а й впливає на нього: або створює піднесений настрій, або ж пригнічує. Зважаючи на це, кольорові уподобання, що проходять наскрізно в поста, мають і діагностичне значення при визначенні психічної основи автора.

В іншій площині порівнюється мова поезій М.Семенка й В.Поліщука, двох літераторів, що мають однакові соціальні характеристики, належать до українського авангарду 20-30-х рр. і тим самим дають можливість визначити мовні особливості, залежні саме від внутрішнього світу, від "підсвідомого". Творчість цих поетів тим більше дається до зіставлення в цьому плані, що їхні сучасники залишили чимало свідчень і про їхні психічні особливості. Поезія цих двох письменників у даному разі розглядається не з погляду суто лексичного, а ширше: у ній намагаються визначити мовні особливості в зображенні фрагмента картини світу, а саме: простору. Ті риси особистості кожного з поетів, які помітні вже з їхніх портретів, послідовно проступають і в мові при зображенні простору. Ці особливості виявляються не тільки в лексичному складі, а й у наповненні змісту кожного слова, у результаті чого виступає замкнений простір (обмежений зверху переважно нижніми шарами неба, містом, кафе тощо) у М.Семенка, і розімкнений аж до "за гранями трійчастої... системи" у В.Поліщука. Така відмінність пояснюється інтровертивністю й холеричним темпераментом першого й екстравертивною основою та сангвінічним темпераментом другого.

Важливий етап у розвитку української літератури становить творчість "харківських романтиків", яка не тільки стала новим явищем, що вводило українську поезію в коло світових, літературних процесів, а й свідчила про появу українського інтелігентного читача, на якого поезія ця розраховувалась. Цих поетів кілька, поетична спадщина кожного з них не надто велика, й тому складається враження про їх єдність не тільки з погляду методу й художніх особливостей, а й з погляду мовного світу. Дослідження І.Богданової дозволяє виявити індивідуальні мовні особливості кожного митця в зображенні простору і, співвідносячи з особливостями мовних і психічних особливостей досліджуваних на кафедрі поетів, екстраполювати мовні особливості в зображенні простору на внутрішні властивості кожного романти-

ка. Особливості мови виявляються не стільки в доборі слів (у цьому плані багато спільного), скільки в їх частотності, а особливо в семантичному "наповненні" їх, що відбиває індивідуальне бачення того самого простору.

З погляду психічного складу автора розглядаються й твори ряду поетів шістдесятників, в окремих статтях характеризується мова новітньої поезії. Усі ці роботи підтверджують залежність між мовою поета і його психічною основою. Вони дозволяють виявити сфери, в яких ця залежність найбільш помітна.

Найбільш загальну характеристику становить психологічний тип особистості – екстравертивний чи інтровертивний. За визначенням К.Г.Юнга, "основна відмінність цих двох типів полягає в рухові інтересу в напрямку до об'єкта в одному випадку і в рухові інтересу від об'єкта до суб'єкта і до його власних психічних процесів у другому випадку"⁸. Протиставлення двох типів з погляду естетики поетичного твору розглядалося, хоч і не в термінах сучасної психології, на прикладах поезії Пушкіна і Лермонтова: "Перша і основна особливість лермонтовського генія – страшенна напруженість і зосередженість думки на собі, на своєму "Я", страшенна сила особистого почуття. Не шукайте у Лермонтова тієї відкритості всьому задушевному, що так чарує в поезії Пушкіна. Пушкін, коли і про себе говорить, то нібито про іншого; Лермонтов, коли й про іншого говорить, то відчувається, що його думка... прагне повернутися до себе, ... звертається на себе". І далі: "У всіх любовних темах Лермонтова головний інтерес належить не коханню і не коханому, а кохаючому "Я"... Відчувається, що справді важливим є тут не кохання і не те, що воно робить із поета, а те, що він із нього робить, як він до нього ставиться"⁹. Ця довга цитата наочно розкриває сутність двох психологічних типів і виявлення їх відмінності в літературних творах.

У мові відмінності психічних типів виявляються, зокрема, в характері лексичного матеріалу, частотності певних слів, які стають ключовими в творі поета. Так, в інтровертів велике місце посідає лексика на позначення внутрішнього стану, назви просторових понять виражають крупні блоки без деталізації ландшафту, менше порівняно з екстравертами назв рослин, квітів, а якщо і є, то вони виступають не як предмет зображення, а як засіб характеристики інших предметів і явищ; серед назв кольорів порівняно мало хроматичних, зате перевага надається ахроматичним – чорний, білий, сірий

та виявленню кольору через асоціативні зв'язки (діамантовий, срібний тощо). Ці мовні протиставлення виявляються, наприклад, при порівняльному аналізі поезії М.Семенка і В.Поліщука: у першого світ вузкий, у ньому мало місця живій природі, обмежена кольорова палітра, у той час як у Поліщука багата лексика рослинна, на позначення живих істот, назви кольорів у нього виражають усі барви. При позначенні рослин Семенко називає крупні їх блоки – ліс, парк, сад, Поліщук же виявляє увагу до кожної білинки і квітки і називає їх і їхні ознаки. Поет-екстраверт змальовує світ, інтроверт же зображує свої переживання від вражень про світ.

Можна сказати, що психічний тип поета зумовлює предмет зображення і відповідно до цього коло номінації і їх семантичне наповнення. Останнє полягає в тому, що навіть одне й те ж слово (в тому ж ЛСВ) наповнюється різним змістом: наприклад, слово *небо* у М.Семенка й В.Поліщука, про що ми говорили раніше.

В.М.Топоров визнає навіть діагностичне значення художнього зображення, у тому числі й мовних особливостей. Говорячи про зумовленість психо-ментальними особливостями автора вираження простору, він підкреслює деяку мовну своєрідність: "... індивідуальний образ простору в тексті звичайно виступає форсовано; його прикмети стають частими, навіть нав'язливо повторюваними: відтворюються ключові ознаки цього образу простору (в цьому, власне, і виявляється діагностуюча сутність подібних явищ)..."¹⁰. Хоч автор говорить про прикмети та ознаки, однак за ними постають слова.

Психічний тип виявляється і в особливостях мовностилістичних прийомів. Наприклад, епітети в інтровертів виражають переважно оцінку явищ, а не їх зовнішню характеристику (наприклад, "видочок милий", "ясна пишна весна", "здивована земля" тощо у В.Самійленка).

Другим психологічним фактором, що виразно зумовлює деякі особливості поетичного мовлення, є темперамент. Динамічні типи темпераменту – сангвінічний і холеричний, особливо останній, – пов'язані з високим рівнем напруги і експресії, що позначається вже не в номінативному ряді, а в способі вираження номінації: наявність складних синонімічних рядів, використання рядів близькозначних слів, однорідних членів, повторів, насиченість антонімами в різних стилістичних функціях. Натомість у поетів-флегматиків та меланхоліків ті ж мовні засоби не такі концентровані.

Концентрація синонімів, антонімів, близькозначних слів відбиває велику концентрацію почуття. Цьому ж сприяють і ряди однорідних членів речення. Наприклад, у В.Стуса, творчість якого виявляє переважно інтровертивний тип і холеричний темперамент:

*Чи людська добрість – тільки доти добрість,
поки без сил, без мужності, без прав
запомогти, зарадити, вступитись,
стражденого в нещасті прихистить.*

Такий же мовний прийом властивий і пристрасній поезії Т.Шевченка: "... за кражу, за вину, за кров...", "... розпнуть, розірвуть, розірнуть..." та ін.

Сполучення різних психічних типів із певним темпераментом та з іншими психічними ознаками дає різні види психічної основи письменника, з якою пов'язана перевага тих чи тих мовних засобів у його творчості. Так, сполучення інтровертивного типу і схильного до великої концентрації почуттів холеричного темпераменту дає таких поетів, як Т.Шевченко, І.Франко, Леся Українка або В.Стус з їх мовними особливостями, а інтровертний тип у сполученні з меланхолійним темпераментом викликає поезію В.Самійленка, А.Кримського, О.Олеся або П.Тичини.

Як ми вже зазначали, два психологічні типи не є абсолютно протиставними: вони визначаються за домінуючими ознаками. Те ж саме можна сказати й про темперамент. Спроби дослідити мовні особливості у зв'язках із психічною основою поета виявляють певні закономірності, які проте чекають іще нових досліджень.

¹Метлинский А. Взгляд на историческое развитие теории, прозы и поэзии. – Харьков, 1850; ²Соловьев В.С. Философия искусства и литературная критика. – М., 1991; ³Топоров В.Н. Мир. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. – М., 1995; ⁴Яків Савченко. Мертве й живе в українській поезії // Життя і революція. Книжка 1. – 1929. – Січень; ⁵Білецький О.І. Двадцять років нової української лірики (1903-1923). – Харків, 1924; ⁶Юнг Ю.Г. Психологические типы // Психология индивидуальных различий. – М., 1982.

Вираження експресивності дієслова засобами словотвору (на матеріалі творів І.С.Нечуя-Левицького)

Мова як засіб порозуміння є не тільки проявом думки, але й почуття, емоції, експресії.

За "Лінгвістичним енциклопедичним словником", експресивність – це "сукупність семантико-стилістичних ознак одиниць мови, які забезпечують її властивість виступати в комунікативному акті засобом суб'єктивного вираження ставлення мовця до змісту або адресата мовлення"¹. Відомий український мовознавець В.А.Чабаненко під експресивністю розуміє "підсилену виразність, соціально й психологічно мотивовану властивість мовного знака (мовленнєвого елемента), яка підсилює, загострює увагу, активізує мислення, викликає почуттєву напругу слухача (читача)". Виразним, на його думку, є будь-який знак, і тому доцільно під експресивністю розуміти підсилену виразність. Поняття "експресії" вчений тлумачить як підсилення (інтенсифікація, збільшення) виразності².

Експресивність тісно пов'язана з емоційністю, що спричинилося до ототожнення деякими вченими цих понять. Але "експресія, експресивність може пронизувати як емоційне, так і інтелектуальне і вольове у їх вияві. Тому експресивність набагато ширша за емоційність у мові"³.

Експресивність властива усім рівням мови. На морфологічному (словотвірному) рівні "емоційного забарвлення досягають [...] за допомогою словотворчих засобів (афіксації, словоскладання і т.д.), що надають лексичним утворенням значення неслитності, здрібнілості, згрубілості, зневажливості, іронії, поваги, жартівливості, фамільярності тощо"⁴.

"Мотиваційну основу словотворення визначають два моменти: 1) забезпечення процесу номінації та його результатів; 2) створення (паралельно) потенційних передумов для вираження через нову мовну одиницю ставлення мовця до позначуваного. Відповідно до цього можна визначити дві основні функції словотворення: номінативну (іменувальну) та експресивно-стилістичну"⁵.

Спроба дослідити словотворчі особливості саме експресивних дієслів – не випадкова, адже досі у мовознавчій науці увагу було зосере-

джено в основному на дослідженні словотворчих особливостей експресивних іменників та прикметників, дієслова ж у цьому аспекті розглядалися здебільшого побіжно.

"З явищами словотворення пов'язані різноманітні експресивно-виражальні та художньо-естетичні можливості. Ці можливості закладені як у самих якостях словотвірних засобів (наприклад, словоскладання з його багатого і несподіваною новаційною варіативністю, певна група афіксів із закріпленою за ними чіткою оцінною – позитивною чи негативною – словотвірною семантикою тощо), так і в спробах їх індивідуального, авторського відбору та використання"⁶.

При встановленні значення слова за значенням його морфем слід пам'ятати, що слово означає більше, ніж сума значень морфем, з яких воно складається. Цю думку ми вважаємо основною у нашому дослідженні, отож експресивність, яку створюють певні словотвірні засоби, не вичерпується окремо взятим афіксом чи основою, а виражається словом загалом.

Варто особливо підкреслити роль твірної основи (твірного слова) у процесі деривації дієслівних експресивів. Адже "стилістична характеристика та емоційно-експресивне забарвлення деривата нерідко залежать не тільки від афікса, а й від семантико-стилістичних особливостей твірної основи. Важливе значення при цьому набуває контекст, у якому актуалізується та чи інша конотація деривата"⁷.

Яскраво вираженою є роль твірного слова при творенні відіменних дієслівних експресивів: *пань/к/а/ти/ся*⁸ – *Мати вбирала її в оксамит та шовк...*, *панькалася з нею* [7, 296]⁹; *о/стовп/і/ти* – *Ми так і остовпіли з переляку* [6, 93]; *паш/ек/ува/ти* – *А кати знущалися, ще й пащекували* [7, 140]; *з/гедз/к/а/ти/ся* – *Жінка твоя згедзкалася: вже геть-то опришкувата вдалась!* [1, 267]. У вищезазначених прикладах образність твірного слова є ключовою і для утворених дієслів, які теж є образними, тобто (ширше) експресивними.

В основі експресивності звуконаслідувальних дієслів лежить експресивність твірних слів (у цьому випадку – звуків): *за/буб/он/і/ти* – *Він несамохіть забубонів молитву* [1, 263]; *цок/от/і/ти* – *Молодці розмовляли та цокотіли, як птиці на дереві* [3, 37]; *ви/книш/к/а/ти* – *Трудно буде козакам викишкати отого шуліку [Вишневецького] з гнізда* [7, 131].

Особливо цікавими є випадки, коли значення твірного слова у процесі деривації переосмислюється, метафоризується: *муштр/ува/ти/ся* (муштрувати – Піддавати муштрі [СУМ, IV, 835]) – *Настя побігла в залу й почала муштруватися перед дзеркалом* [4, 279]; *в/струг/нути* (стругати – Знімати стружку з поверхні дерева, металу і т.ін. яким-небудь різальним інструментом [СУМ, IX, 788]) – *Таку штуку можуть встругнути тільки ліберали...* [5, 239].

Помітною є роль афіксів при утворенні експресивних дієслів. На думку Г.Г.Єгорова, "при афіксальному словотворенні до значення твірної основи додається не тільки значення афіксів, а й ще щось. Це не вловиме щось приховується не в мові, а у потребі людей виразити те чи інше поняття"¹⁰.

Досить поширеним є творення експресивів від нейтральної твірної основи за допомогою постфікса *-ся*, причому часто постфікс *-ся* переводить адгерентно експресивне дієслово у розряд інгерентно експресивних (адгерентна експресивність "проявляється лише в певній ситуації, контексті", а інгерентна – "внутрішньо притаманна мовному знакові і є його постійною і невід'ємною ознакою"¹¹). Наприклад: *товк/ти/ся* – *Він дуже не любив, як хто сторонній товкся на його постелі* [2, 13]; *гряз/ти/ся* – *Тільки українець грязя з ним щовечора...* [2, 10]; *тер/ти/ся, м'я/ти/ся* – *Сухобрус не сів і знов терся та м'явся...* [2, 66].

Експресивні дієслова активно творяться і за допомогою префіксально-суфіксального (-постфіксального) різновиду морфологічного способу словотвору, і значення афіксів при цьому може бути різноманітним за ступенем важливості: *по/ши/ти/ся* – *Ще візьме та й пошиється в черниці, в монастир...* [5, 269]; *роз/рев/ти/ся* – *Чого це ти розревлася?* [3, 201].

Слід зазначити, що у системі дієслівного словотвору префікс є водночас і семантичним, і граматичним (видовим) показником, "але жоден з префіксів не набув поки що винятково граматичного значення"¹².

Іноді префікси зосереджують у собі значення доконаного виду і водночас підвищеної інтенсивності дії, а отже, експресивності: *об/пи/ти, об'/їс/ти* – ... і ми колись приїдемо до вас та й вас обін'ємо та об'їмо [5, 365]; *ви/тріск/а/ти* – *Балабуха допався й витріскав трохи не всю макітру* [4, 85].

У монографії "Словотвір сучасної української літературної мови" вказано, що "такі семантично виразні префікси, як *пере-, роз-, під-*, можуть настільки зосереджувати в собі значення дієслова в цілому, що нейтралізують семантику кореневих морфем (пор.: *переборщити, перекапустити, підсипатися до кого-небудь, розчепирити* і под.)"¹³.

У творенні експресивів від дієслівних основ префіксально-суфіксальний (інколи префіксально-суфіксально-постфіксальний) різновид, як уже зазначалося, є досить поширеним: *на/скак/ува/ти* – ... *він таки любив вряди-годи пускати шпильки: яось само наскакувало на язик* [8, 138]; *за/гріб/а/ти/ся* – *Він любив науку для науки і все за-грібався в філософію глибше і глибше* [2, 52]. І хоча афікси у наведених прикладах не можна назвати такими, що несуть у собі сему експресивності, та в комплексі з образною, переосмисленою основою вони утворюють експресивне дієслово, виразність якого до того ж підкреслюється контекстом.

Окремо варто зупинитися на творенні дієслів з допомогою суфікса *-ону-*, підсилена виразність, тобто експресивність, якого не викликає сумнівів. На це неодноразово вказували різні мовознавці, зокрема Т.М.Возний зазначає, що "... для дієслів на *-ону-ти* [...] характерні найрізноманітніші семантико-стилістичні відтінки значення (різкість, експресивність, напруженість або послаблення дії і т.п.)"¹⁴. Наприклад: *мах/ону/ти* – *Позалатував деякі дірки в канцелярії та й махонує на Великий Фонтан...* [5, 251]; *крик/ону/ти* – *Что? – криконув архієрей* [5, 372].

На завершення нашого короткого і, безперечно, неповного огляду вираження експресивності засобами словотвору зазначимо, що І.С.Нечуй-Левицький для яскравішого вираження задуманих образів часом утворював авторські неологізми, використовуючи при цьому суфіксальний та префіксально-суфіксальний різновиди морфологічного способу словотвору: *морс/ну/ти* – *Смерть латинці звали морс, мабуть, через те, що як морське, то і перекинешся, і ноги задереш...* [6, 230]; *на/мотор/юва/ти* – ... *а потім буде намоторювати вас, щоб ви самі вивчилися писати українські вірші* [2, 214]; *пере/делікат/и/и/ти*, *пере/тонч/и/ти* – *Та то його й брата переделікатили й перстоничила мама* [2, 293]; *ви/закон/и/ти* – *Цей закон давно вижив сати час, і вже час би його визаконить і вивести* [8, 419]. Усі ці авторські ново-

твори базуються на усталених законах словотвору, на що вказують афікси, вжиті для їх творення (суфікси **-ну-**, **-юва-**, **-и-**, префікси **на-**, **пере-**, **ви-**, за якими в мові закріпилося певне значення, котре дає нам змогу зрозуміти слово загалом).

Аналіз особливостей словотвору експресивних дієслів охоплює переважно внутрішньочастиномовне словотворення і дещо зачіпає їх творення від інших частин мови. Причому, аналізований матеріал дає в основному приклади морфологічного способу словотвору. У процесі дослідження виявлено, що немає спеціального набору афіксів, які б служили тільки для творення дієслів-експресивів, окрім, мабуть, суфікса **-ону-**, який має підсилену виразність. Важливою також у вираженні експресивності є роль деяких префіксів, зокрема **об-**, **ви-**, **пере-**, **роз-**, **під-**. Хоча при з'ясуванні ролі і значення префіксів важко визначити межі між їхніми словотвірними і граматичними (видовими) значеннями. Особливо варто підкреслити роль твірної основи, емоційно-експресивне або ж образне забарвлення якої переходить у семантику створюваного дієслова. І нарешті, експресивність, яку створюють словотвірні засоби, не вичерпується окремо взятим афіксом чи основою, а виражається словом загалом і підсилюється контекстом.

¹Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 591; ²Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. – К., 1984. – С. 7; ³Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сборник статей по языкознанию. – М., 1958. – С. 103-124; ⁴Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961. – Вип.2. – С. 67; ⁵Баранник Д. Функціональний статус словотворення у структурній системі мови// Актуальні проблеми українського словотвору. Матеріали III наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 9-11; ⁶Там само; ⁷Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір, синонімія, стилістика. – К., 1982. – С. 5; ⁸Тут і далі поділ на морфеми подано за виданням: Яценко І.Т. Морфемний аналіз. Словник. – К., 1980; ⁹Тут і далі приклади подаються за виданням: Нечуй-Левицький І.С. Збір. тв. : У 10 т. – К., 1965-1968. Перша цифра в дужках позначає том, а друга сторінку; ¹⁰Егоров Г.Г. Значение производного слова и семантика словообразовательного гнезда // Словообразовательные единицы – их семантика и взаимодействие. – Душанбе, 1986. – С. 14-25; ¹¹Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – С. 523; ¹²Словотвір сучасної української мови. За ред. Жовтобрюха М.А. – К., 1979. –

С. 280; ¹³Там само. – С. 271; ¹⁴Возний Т.М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з українською та білоруською. – Л., 1981. – С. 149.

КОМП'ЮТЕРНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

*Наталія Дарчук, Ілона Денисенко,
Олена Сірук, Віктор Сорокін,
Київський університет*

Теоретичні питання моделювання ідеографічного тезауруса української мови

Багатий досвід теоретичного та практичного тезаурусотворення, а також сучасний стан комп'ютерних технологій дозволяють сьогодні спроектувати такий ідеографічний словник, у якому лексико-семантична система мови може бути представлена наочно й компактно.

Проектований ідеографічний тезаурус української мови (електронна версія) укладається на основі електронної бази, до якої увійшли дані Словника синонімів української мови¹ та Словника антонімів². Вона включає 14000 синонімічних рядів і будується на основному принципі систематизації лексики, сформульованому основоположником системного вивчення лексики М.М.Покровським: "Слова та їх значення живуть не окремим один від одного життям, а об'єднуються... в різні групи, причому основою для групування служить подібність або пряма протилежність за основним значенням"³. Мета словника не в тому, щоб за його допомогою породжувати мовлення, а щоб збуджувати у свідомості користувача блоки одиниць, пов'язані з відображенням дійсності, між якими існують такі ж зв'язки, як і між фактами, явищами дійсності.

Тезаурус постає у вигляді моделі лексико-семантичної системи мови, де кожне слово (разом із синонімічним рядом) описується як системно зумовлена одиниця і характеризується синонімічними зв'язками у сферично організованому просторі, де навколо базових понять ієрархічно упорядковуються назви (родо-видові, асоціативні), що перебувають у відношенні синонімії, полісемії, антонімії.

© Н.Дарчук, І.Денисенко,
О.Сірук, В.Сорокін, 2002

Базовою одиницею є не конкретне значення слова, а значення синонімічного ряду. Принцип систематизації значень – це синонімічні, асоціативні та родово-видові відношення.

У процесі функціонування слова як члена синонімічного ряду з його значення вицленовується певне ядро, яке є постійним для всіх його вживань. Цим ядром є поняття.

У синонімічному ряді кожне слово супроводжується різноплановою інформацією, що стосується його граматичної (частина мови) та функціональної сторони (сфера вживання даного слова). Змістова інформація про синонімічний ряд вміщена у тлумаченні.

Отже, насиченість словника такою різноплановою характеристикою спрямована на те, щоб забезпечити різні за родом і характером запити користувача, у повсякденній роботі якого можуть виникати проблеми аналізу лексики у плані "від системи – до конкретного значення", "від конкретного значення – до системи". Ідеографічний тезаурус розрахований на середнього носія мови, тому класифікаційні ознаки повинні бути компактними, універсальними, легко доступними для огляду, повинні підпорядковуватися законам логіки, враховувати закони світобудови та бути зведеними до позамовної реальності.

Є два шляхи створення тезауруса: дедуктивне членування смислового континууму або індуктивне узагальнення через прямування від окремих слів до семантичних полів. На певному етапі ці два способи мають зустрітися і поєднатися. Це знаходить відображення у синопітичній схемі словника⁴.

Методика укладання тезауруса складається з декількох етапів. Спершу з тлумачення кожного синонімічного ряду обирається смислова домінанта для вираження значення цього ряду. Смислова домінанта складає семантичну основу синонімічного ряду; вона є ядром, навколо якого розташовується наявний синонімічний ряд. Далі визначаються типи семантичного зв'язку між домінантою та синонімічною групою: родові, частина-ціле, асоціативні. Таким чином, суть підходу до поняттєвого структурування лексики в тезаурусі полягає в тому, що за вихідну точку береться значення, точніше його предметно-логічне ядро, представлене смисловою домінантою, і на його підставі вибудовується узагальнювальне поняття, яке об'єднує під собою організовані на основі парадигматичних кореляцій лексико-семантичні групи (поля).

Смислова домінанта оформляється найчастіше іменником, оскільки іменникам властива своєрідна денотативна основа предмета, реалії⁵ і носію мови краще зорієнтуватися у виборі класифікаційної основи. Додатково формулювалися такі критерії вибору смислової домінанти:

- 1) вона не повинна бути семантично забарвленою;
- 2) не може бути терміном;
- 3) повинна "мати на увазі" якийсь денотат;
- 4) повинна мати асоціативну прозорість, що дає змогу "бачити"

склад лексико-семантичної групи, членом якої може бути даний синонімічний ряд;

- 5) бути найчастотнішою серед слів із тим же значенням.

Обираючи попередньо назву смислової домінанти, дослідник має на увазі орієнтацію поля (напр., визначаючи його антонім). Смислова домінанта – це слово з широким значенням і логічної природи. Дослідникові доводиться "співвідносити" кожне слово синонімічного ряду зі смисловою домінантою, яка, в свою чергу, є відбиттям синтагматичних відношень – сполучуваності кожного з членів синонімічного ряду зі смисловою домінантою.

Домінанта кожного ряду записується у базу даних із поміткою про значення та тип семантичного відношення. Така процедура дозволяє з вихідного матеріалу формувати лексико-семантичне поле як розділ ідеографічного словника в напрямку: від лексеми до поля.

Опис лексичного значення слова, а також і укладання тезауруса, неможливий без урахування семантичних кореляцій (семантичних парадигматичних відношень знака до інших знаків – "диференціальне значення"), що пов'язують це слово з іншими словами в мові. Тому для побудови тезауруса на цьому етапі необхідно виявити найбільш суттєві парадигматичні відношення між словами-домінантами, зумовлені не якимись чисто прагматичними міркуваннями, а виключно властивостями самих предметів і явищ, позначуваних цими словами, тобто смисловим змістом понять, які вони виражають. Такі парадигматичні відношення повинні бути актуальними в межах природної мови.

Одним з основних проявів тих чи інших парадигматичних відношень між словами є асоціації, викликані цими словами. Однак із множини різноманітних асоціацій необхідно відібрати такі, що мають у процесах мислення найбільшу "питому вагу". Далі здійснюється впо-

рядкування асоціативних відношень, які зумовлені існуванням семантичних зв'язків між словами, напр.:

- 1) вид – рід (рід – вид);
- 2) супідрядність;
- 3) частина – ціле (ціле – частина);
- 4) причина – наслідок (наслідок – причина);
- 5) подібність (функціональна) та ін.

До основних типів парадигматичних зв'язків слів А.Уфимцева відносить і такі, що наявні на різних рівнях, а саме на рівні лексико-семантичних парадигм (груп, рядів слів) – синонімію, гіпонімію, антонімію⁶.

Зв'язки між значеннями слів у семантичному полі різняться за ступенем спорідненості. Є кореляції широкого спектру, що пов'язують між собою елементи всередині найрізноманітніших у змістовому плані полів. Поряд із цим існують кореляції, специфічні для якоїсь однієї понятійної сфери.

Серед основних, найзагальніших типів кореляцій між іменниками в рамках семантичного поля виступають синонімічні відношення. Синонімічні кореляції є чи не найголовнішими відношеннями, що відображаються між одиницями мовної системи в загальномовних та деяких спеціалізованих тезаурусах.

Група синонімічних кореляцій включає в себе відношення, що ґрунтуються на повному чи частковому збігові словесних позначень (багато-значні слова розглядаються при цьому в одному з їх узуальних значень). В електронній синонімічній базі представлені як повні, чи абсолютні, синоніми (слова, які не виявляють жодних семантичних відмінностей, тобто не відрізняються ні в денотативному, ні в сигніфікативному, ні в прагматичному, ні в синтаксичному плані), – але точна синонімія явище рідкісне з причини мовної надлишковості (напр., *скрізь* – *всюди*, *реферendum* – *плебісцит*), так і стилістичні, чи експресивно-стилістичні (якщо означування двох слів збігаються у всьому, крім експресивно-оцінних моментів їх прагматичного шару, напр.: *тікати* – *ушиватися* – *драпати*), синтаксичні (коли слова відрізняються лише за своїм синтаксичним значенням, тобто тими чи іншими граматичними чи лексичними обмеженнями на сполучуваність з іншими словами).

Нерідко доводилося зустрічати всередині групи так звані квазісиноніми – слова, що досить близькі за значенням, але мають відмінності у денотативному чи сигніфікативному плані значення, з їхніми ос-

новними різновидами – гіпонімією (*боліти – нити*) та несумісністю (супідрядністю) (*лєкти – нити – свербіти – крутити – стріляти*), які вказують на включення чи перетин означуваних у квазісинонімів. Оскільки в тезаурусі ці кореляції мають окреме самостійне представлення, вважалося за потрібне розбивати синонімічну групу на підгрупи з іншими типами відношень (родо-видовими тощо).

Гіпонімічні кореляції, що називаються також гіпогіперонімічними, чи родо-видовими, пов'язують слово, яке позначає загальне родове поняття зі словами, що позначають окремі вияви цього поняття. На відміну від синонімії відношення гіпонімії несиметричне. Слово, що виражає більш загальне поняття в цьому виді кореляції, називається гіперонімом (гіпернімом), а слово, що позначає окремий випадок, вид указанного роду об'єктів чи явищ, називається гіпонімом. Слова, що мають спільний гіперонім називаються когіпонімами. Так, *дерево* є гіперонімом стосовно слів *дуб, береза, пальма* тощо, які є гіпонімами, і тим самим когіпонімами стосовно одне одного.

Денотат гіпероніма включає в себе денотат гіпоніма. Так, множина *дерев* є підмножиною множини *рослин*. З іншого боку, сигніфікат гіпероніма включається в сигніфікат гіпоніма. Так, множина ознак, що складають сигніфікат *рослина* є підмножиною множини ознак, що складають сигніфікат *дерева*.

На основі родо-видових кореляцій будувалися еноцентричні ряди, в яких кожне наступне слово ряду являє собою гіпонім стосовно попереднього слова і гіперонім стосовно наступного, наприклад: *рослина – дерево – явір, людина – жінка – дружина, тварина – кінь – мустанг, споруда – будівля – альмана, рослина – дерево – тополя* тощо.

Лексеми таких рядів можуть у мовленні використовуватися для називання, номінації одного й того ж референта. Розглянемо ряди слів: *спілкування – розмова – балаканина; стан – хвороба – анемія; людина – юрист – адвокат; посудина – пляшка – бутель; рослина – алоє*.

Слова, що розташовані посередині (на відміну від слів, що справа та зліва) позначають класи об'єктів, властивостей та явищ, що віділяються на базовому рівні категоризації дійсності. Інакше кажучи, їм відповідають основні, базові категорії людського мислення. Слова, що відповідають категоріям базового рівня, містять таку кількість інформації про об'єкт чи явище, якої виявляється достатньо для більшості

ситуацій, в яких людина з ними зустрічається. Так, *хвороба* – категорія базового рівня, тому що в нашій повсякденній діяльності для нас частіше важливо те, що дане явище належить до класу хвороб, ніж до класу *станів* чи *анемій*. До назв більшого чи меншого рівня точності ми звертаємося, лише коли цього вимагає контекст.

Оскільки семантичні відношення мають двонапрямковий характер (між домінантою та синонімічним рядом), то приписувалася відповідна позначка тільки домінанті із вказівкою більш загального (вишого за ієрархією) поняття ("рід", "ціле" тощо), передбачаючи, що група стосовно домінанти буде мати значення "виду", "частини" і т.ін.

Наприклад, із синонімічним рядом *аконіт*, *лабуштан*, *тоя* смислова домінанта *рослина* пов'язана гіпернімічними відношеннями, тому їй приписується код "**Ъйи**" на позначення родо-видових кореляцій і мається на увазі, що *рослина* виражає родові поняття (є гіпернімом), а лексеми *аконіт*, *лабуштан*, *тоя* виражають видові поняття (тобто є гіпонімами).

Відношення **несумісності** (інша назва – **видо-видова**, чи **супідрядності**) тісно пов'язана з гіпонімічною кореляцією, оскільки це відношення, яке пов'язує між собою когіпоніми. Так, наприклад, у відношенні **несумісності** знаходяться слова:

когіпоніми	гіпоніми	гіпероніми
	<i>алоє, аніс, базилік, картопля, волошка, береза, брусниця, подорожник</i>	<i>рослина</i>
	<i>кінь, вівця, білка, собака, бегемот</i>	<i>тварина</i>
	<i>пляшка, бокал, горщик, бочка</i>	<i>посудина</i>
	<i>булава, бунчук</i>	<i>символ влади</i>
	<i>йти, летіти, пливати</i>	<i>пересуватися</i>

Ці слова несумісні в тому сенсі, що вони не можуть в один і той же момент часу характеризувати одне й те саме явище, стосуватися одного й того ж об'єкта. Інакше кажучи, денотати слів, пов'язаних відношенням несумісності, не перетинаються, при тому що сигніфікати їх мають спільну частину – сукупність ознак, що складають сигніфікат їхнього спільного гіперніма.

Впорядкування когіпонімів відбувається автоматично шляхом формування запиту щодо виведення всіх синонімічних груп, гіпернімом яких є, наприклад, поняття *рослина*. Програма знаходить усі групи, домінантою яких було визначено слово "рослина" і якій приписано код "**Ъйи**".

Відношення "частина – ціле" пов'язує назву деякого об'єкта з назвами його складових частин. Так, лексема *ботвіна, бадилля, стебло, коріння, листок* і т. ін. пов'язані кореляцією "частина – ціле" з лексемою *рослина*;

– *борт, лаг, облавок* – є "частиною" поняття лексеми *судно*;

– *застібка, зацібка, заціпка, пряжка, застіжка, запона, клямбра, клямра, фібула* – частина *одягу*;

– *стебло, бадиллина, било, стебелина, стеблина* – частина *рослини*;

– *біло, бовкало* – частина *дзвону* тощо.

В проєктованому тезаурусі на позначення цього типу відношень використовувалася позначка "Ьйч". Цей код вказував на двобічний зв'язок між домінантою в значенні "цілого" і синонімічним рядом в значенні "частини". На відміну від представників певного виду, кожен з яких одночасно є і представником відповідного роду (наприклад, і *алое*, й *аконіт*, і *явір* тощо є *рослинами*), жодна з частин цілого не є сама по собі цілим (пор., ні *стебло*, ні *бадилля*, ні *листок* не є *рослиною*).

Цей вид відношень характерний здебільшого для іменників, які відзначаються наявністю загальної категоріальної семи предметності, а не для дієслів, які позначають процес, дію.

Серед інших типових для тезауруса відношень можна зупинитися на антонімії – групі кореляцій, що пов'язує слова, які виражають в тому чи іншому відношення протилежні поняття. В тезаурусі вони мають позначку "А" і стосуються також усієї синонімічної групи. Кореляція антонімії серед іменників зустрічається переважно між абстрактними поняттями та явищами.

Під назвою кореляції семантичної похідності може бути об'єднана велика група кореляцій на тій підставі, що слова, пов'язані відношеннями цього типу, часто, але не завжди, в мові виявляються формально пов'язаними словотвірними відношеннями похідного і твірного слова. Так, наприклад, у парі *читати – читач* семантичне відношення між дією та її типовим виконавцем виражене словотвірними засобами. Серед основних кореляцій похідності виділяють такі:

- 1) дія – суб'єкт дії (*читати – читач*);
- 2) дія – об'єкт дії (*рубати – дрова*);
- 3) дія – інструмент дії (*стріляти – зброя, пилати – пилка*);
- 4) дія – засіб, що застосовується для її здійснення (*годувати – їжа, труїти – отрута*);

- 5) дія – спосіб дії (*ходити – хода, писати – почерк*);
- 6) дія – результат дії (*дряпати – подряпина, ранити – рана*);
- 7) дія – місце дії (*жити – житло, хоронити – могила*);
- 8) дія – схильний/схильність до дії (*плакати – плаксивий / плаксивість*);
- 9) дія – такий, над яким можна легко виконувати цю дію (*ламати – ламкий, кришити – крихкий, їсти – їстівний*) та ін.⁷

Виділяють також як окремих вид асоціативні кореляції, що визначаються на основі загальнокультурних та індивідуальних уявлень, пов'язаних із денотатом. До них часто відносять усі інші типи відношень, крім основних.

На другому етапі смислові домінанти першого рівня впорядковуються і систематизуються на основі асоціативно-компонентного аналізу їх тлумачення у менші за кількістю групи, які також повинні знаходитися між собою у ієрархічних відношеннях. Якщо асоціативні зв'язки є передумовою наявності семантичного зв'язку між рядами і відбивають індивідуальне, то компонентний аналіз, спираючись на тлумачення, грає роль соціально апробованого фільтру, того, що набуло силу закону.

Дослідник враховує, що лексико-семантичне поле повинно відповідати структурі мислення носія мови, тому воно вбирає частково і властивості асоціативного поля, і тематичного класу. Підставою для семантичного групування слів є предметна галузь чи понятійна сфера: назви одягу, предметів домашнього вжитку, меблів, назви тварин, кольоропозначення, терміни спорідненості тощо. Оскільки вихідними для виділення групи служать реальні предметні чи понятійні сфери, то включенню в подібні лексико-семантичні групи підлягають всі лексичні одиниці, пов'язані з позначенням цих галузей. Вивчення таких групувань слів допомагає розкрити, як, якими лексичними одиницями відбувається опредмечування матеріального світу, як "членується" за допомогою лексики досвід даного народу.

Щодо структурної організації цих мікросистем, типів зв'язків, що встановлюються між членами системи, то вони переважно інклюзивні, тобто гіпонімичні (родо-видові). Сутність організації таких предметних груп чи поняттєвих полів полягає в тому, що лексичні одиниці однакового рівня абстракції як видові поняття є гіпонімами родової назви більш високого рівня узагальнення. Наприклад, із родовим поняттям назви *дерева* співвідносяться, входячи в логічному плані до обсягу цього родово-

го поняття, різноманітні назви дерев тощо. Іншим лексичним мікросистемам властиві інші логічні зв'язки членів системи.

Якщо семантичне поле визначати як сукупність мовних одиниць, об'єднаних спільністю змісту, то тезаурус можна розглядати як систему семантичних полів даної мови. Тоді можна говорити, що в тезаурусі кожне слово визначається послідовністю назв тем, до яких воно входить. Одне й те саме слово може входити в декілька груп тезауруса, по-перше, тому, що воно входить у різні синонімічні групи з різним значенням, по-друге, тому, що навіть в одному зі своїх узуальних значень воно може бути пов'язане не з однією, а з декількома понятійними сферами.

Як показує аналіз тлумачення, їх компоненти нерівноправні, серед них є також домінантні і є нульові. Серед компонентів є такі, що входять у тлумачення групи, не вважаються показниками семантичного зв'язку між групами (**важкий, нелегкий, стопудовий** = який має велику вагу), але служать для зв'язку між семантично релевантними компонентами (нульові). Ю.М. Караулов класифікує їх так:

1. Зв'язки – відношення (*який характеризується..., який є*);
2. Зв'язки – показники (*той, хто..., те, що*);
3. Зв'язки – категорії (*предмет, стан, якості...*).

Зв'язки першого типу охоплюють загальні абстрактні відношення, тому при аналізі вони не враховуються. Зв'язки другого типу перебудовуються у разі необхідності у діагностичну фразу і якщо анафоричні займенники можуть бути заміщені відповідними смисловими домінантами, то вони їх заміщають. Що ж стосується зв'язок третього типу, то вони широкі за обсягом поняття. До них відносяться: стан, сукупність, місце, предмет, форма, число тощо. Завдяки широті обсягу охоплюваних понять, вони можуть бути використані як основа при розробці структури і складу рівня в ієрархії понять⁸.

В ієрархії компонентів на фоні звичайних складників тлумачення виділяються домінуючий і нульовий компоненти. Домінуючим є найближче родове поняття, якщо поняття подане через рід. Якщо ж на місці домінуючого компонента є зв'язка, то за правилом ієрархії в класифікації можуть враховуватися тільки зв'язки другого і третього типів.

Якщо у тлумаченні виділити головний компонент важко, то береться так зване "спільне значення" – єдина категоріально-лексична сема, яка потім уточнюється за допомогою диференційних сем

Врешті вибудовується ієрархія синонімічних рядів, де діє наступне правило: два синонімічних ряди є зв'язаними один з одним, якщо їх значення мають спільні компоненти.

При такому підході знайшла відображення ідея конвергенції синонімічного, антонімічного, тлумачного та ідеографічного словників, а саме:

1) словник синонімів супроводжується тлумаченням синонімічної групи і виділенням смислової домінанти;

2) смислові домінанти перебудовуються у ієрархічне дерево, де слово-домінанта знаходиться в оточенні семантично близьких слів – синонімічних рядів, які теж супроводжуються тлумаченням.

Завдяки такій будові одержаний словник дозволяє тлумачити велику кількість слів.

На запити користувача, які можуть включати як окремі класифікаційні ознаки, так і їх комплекси, програмою миттєво формуються конкретні вибірки.

На вимогу користувача здійснити внутрішнє структурування поняттєвої групи програмними засобами буде сформовано перелік поняттєвих груп із зазначенням їх кількісного складу.

У майбутньому планується, щоб ідеографічний тезаурус складався з таких частин:

1) класифікаційної (синоптичної), яка б ділила всю сукупність понять на фасети. Їх буде від 10 до 30 (вид зверху);

2) власне ідеографічної частини, де під кожним поняттям групується лексика – синонімічні ряди;

3) перерахування всіх смислових домінант (своєрідного пермутаційного покажчика смислових домінант з адресою своєї зони), які характеризують понятійні зони (їх число від 200 до 2000);

4) алфавітної (сукупність усіх лексем).

На основі цих частин формуються різні входи до тезауруса (їх теж чотири):

1) від загальної схеми понять до інших понять (відповідає класифікаційній, синоптичній схемі);

2) або від відомої понятійної зони, поняття (домінанти) до конкретного слова;

3) або від переліку домінант шляхом перебору синонімічних рядів до слова;

4) або від відомого слова до поняття (алфавітний вхід).

Механізм пошуку простий: якщо ми забули слово, але не знаємо, до якої тематичної групи воно відноситься, можна скористатися покажчиком. Він спрямує нас до входу 1 або 2, який приведе до відповідного імені та синонімів до нього. Якщо навпаки, ми знаємо слово, а не знаємо, що воно значить, можна звернутися до входу 3 або 4 і одержати інформацію. Саме впорядкованість двох родів – систематична й алфавітна – відрізняє, цей тезаурусний словник від тлумачного і визначає його головну структурну властивість – існування більше ніж одного входу. Так, у звичайному тлумачному словнику, щоб відшукати всі слова, пов'язані, наприклад, з юридичною сферою, треба прочитати весь словник, а у тезаурусі ці слова повинні знаходитися в одній статті. Отже, тезаурус збільшує кількість можливих доступів до словникового складу мови, збільшуючи "розмірність семантичного простору лексики"⁹. Центральну частину складає систематична частина, яка представляє собою алфавітно впорядкований перелік домінант (тобто основних понять зі словами, які до них відносяться). Алфавітний вхід може бути представлений або у вигляді простого індексу слів, або у вигляді тлумачного словника, виконуючи у такому випадку не лише роль покажчика до систематичної частини, але й надаючи кожному слову тлумачення. Однак принципова схожість представлення робить можливим їх конструктивне поєднання. Таке розміщення має ряд переваг: уся інформація про слово зосереджена в одному місці – у словниковій статті: тут і граматичні характеристики, і семантичні зв'язки, і стилістичні обмеження.

Крім інтерактивної функції (тобто безпосередньої роботи користувача з програмою), такий тезаурус може застосовуватися в інформаційно-пошукових системах та багатьох лінгвістичних дослідженнях, де для аналізу текстів може використовуватись не лише інформація про частотні характеристики слів у тексті, але й частота домінант, які могли не зустрітись у тексті в явному вигляді, але трапилися їхні видові поняття. При побудові тезауруса додатково розробляється класифікація різних типів відношень, адже в тексті може зустрітись декілька слів, що підпорядковані одній домінанті, але пов'язані з нею різними типами зв'язків (частина – ціле, рід – вид тощо), і всі ці відношення повинні розрізнятися при автоматичних підрахунках.

¹Бурячок А.А., Гнатюк Г.М., Головащук С.І. та ін. Словник синонімів української мови : У 2 т. – К., 1999-2000; ²Словник антонімів / За ред. Л.М.Полюги. – К., 1987; ³Покровский М.М. Семасиологические исследования в области древних языков // Избр. раб. по языкознанию. – М., 1959. – С. 82; ⁴Морковкин В.В. Идеографические словари. – М., 1970; ⁵Кодухов В.И. Лексико-семантические группы слов. – Л., 1955. – С.135; ⁶Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М., 1968. – С.116; ⁷Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – М., 2000. – С.105-106; ⁸Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М., 1981; ⁹Там само. – С. 167.

**Богдан Бабич,
Бельгія**

Система семантико-синтаксичних відношень української мови (комп'ютерне моделювання)

Завданням синтаксичного аналізу є виявлення синтаксичної структури речення, тобто синтаксичних компонентів та мережі зв'язків між ними. Синтаксичні зв'язки мають нелінійний характер, тобто можуть поєднувати компоненти, не розташовані поряд у лінійній послідовності словоформ речення, а також поєднують як окремі елементи, так і їх групи, яким притаманна внутрішня синтаксична структура¹.

Елементарні компоненти синтаксичної структури – це словоформи речення, у тому числі – аналітичні форми, напр., *буду перекладати, перекладав би, більш глибокий*, які входять у морфологічну парадигму відповідних лексем і виражають єдиний комплекс морфологічних значень, навіть якщо в одному сегменті речення вони перебувають у дистантній позиції: *ніхто, нікого і ні в кого, він би, можливо, і перекладав, буду сьогодні перекладати*. Неелементарні компоненти синтаксичної структури – це групи словоформ (повнозначних або службових слів), які утворюють єдину функціональну синтаксичну одиницю і поєднані з іншими структурами речення єдиним синтаксичним зв'язком, утвореним опорним компонентом групи або групою загалом. Деякі елементарні та неелементарні компоненти синтаксичної структури можуть входити до складу деякої групи і додатково утворювати самостійні синтаксичні зв'язки (наприклад, сурядні структури, структури з

© Б.Бабич, 2002

опосередкованим видом зв'язку, займенники, які утворюють кореферентні зв'язки з іменними групами, тощо)¹. Напр., у реченні:

У світі злону і холодному, де щастя зіткане з прощань, чи ми пробачим одне одному цю несподівану печаль? (Л.Костенко)

Сурядна конструкція *злону і холодному* утворює групу, у складі якої компоненти формують самостійні зв'язки з іменником: *у світі злону, у світі холодному*. У структурі *ми пробачим одне одному* словоформа *одне* виступає в позиції анафоричного суб'єкта, а словоформа *одному* – у позиції об'єкта дії *пробачити*, проте обидві словоформи є кореферентними із займенником *ми*, що має бути відображено у репрезентації синтаксичної структури речення як додаткові синтаксичні зв'язки між відповідними компонентами.

Крім мережі синтаксичних зв'язків (поверхневої синтаксичної структури), у реченні існує мережа семантико-синтаксичних відношень (глибинна синтаксична структура). Семантико-синтаксичні відношення (далі – ССВ) виникають між компонентами, поєднаними певним синтаксичним зв'язком внаслідок взаємодії формально-граматичних ознак зв'язку (тобто граматичних значень поєднаних словоформ, виду і форми зв'язку) та лексичного значення поєднаних словоформ, а саме – лексико-семантичних класів повнозначних слів.

ССВ надають поєднаним компонентам додаткових значень, зумовлених лише їхньою синтаксичною позицією і співвідносних із лексичними значеннями. Напр., композитивне ССВ у словосполученні *крило пальми* формує синтаксичне функціональне значення, яке не впливає з семантики жодного з поєднаних компонентів, але корелює з лексичним значенням дієслова *мати*: *пальма має крило*. Словоформа або група із додатковим синтаксичним значенням, зумовленим її входженням до ССВ певного типу стає синтаксемою².

Співвідношення між поверхневою та глибинною синтаксичною структурою часто є асиметричними. По-перше, ССВ зберігається при синтаксичних транспозиціях: *крило птаха, пташине крило* – композитивне ССВ, виражене композитивним та атрибутивним синтаксичним зв'язком. *Вивчати світ, вивчення світу, вивчений світ* – об'єктне ССВ, виражене відповідно об'єктним, композитивним та атрибутивним видами синтаксичного зв'язку. При синтаксичних транспозиціях деякі компоненти речення залишаються пов'язаними з його структурою

лише за допомогою ССВ, втрачаючи синтаксичні зв'язки: у наведеному реченні у групі *щастя зіткане з прощань* сполучення з *прощань* пов'язане лише за допомогою фабрикативного ССВ з глибинною лексемою *зіткати*, не входячи у структуру синтаксичних зв'язків групи.

По-друге, залежно від лексико-семантичних класів словоформ, поєднаних за допомогою того ж самого типу синтаксичного зв'язку, тип ССВ та відповідні синтаксемні значення поєднаних елементів можуть змінюватись: *крило літака* – композитивне ССВ, *словник студента* – посесивне ССВ, *точність виразу* – атрибутивне ССВ (трансформація із *точний вираз*), *цвітіння трав* – суб'єктно-предикатне ССВ (трансформація із *трави цвітуть*). Для усіх типів ССВ, які можуть бути виражені на основі такого зв'язку, можна визначити їх лексико-семантичні умови формування.

У традиційному синтаксичному аналізі основна увага зосереджується на виявленні синтаксичних функцій компонентів речення – кваліфікації їх як членів речення та синтаксем. Ці функції виникають за умови входження компонента в синтаксичну структуру речення в певній синтаксичній позиції. Сама структура (мережа синтаксичних зв'язків та ССВ) є для носіїв мови інтуїтивно очевидною.

Автоматичний синтаксичний аналіз тексту, необхідний для автоматичного перекладу, автоматичного реферування та інших завдань, передбачає експліцитне представлення синтаксичної структури як попередній етап функціональної кваліфікації окремих компонентів речення². Завдання автоматичного синтаксичного аналізу – коректна і повна побудова мережі синтаксичних зв'язків та ССВ, тобто експлікація поверхневої і глибинної синтаксичної структури. На вході аналізу повинна бути лінійна послідовність словоформ речення, проаналізованих морфологічно.

Побудову синтаксичної структури виконують два алгоритмічні комплекси: автоматична лексикографічна система синтаксичних конфігурацій та система фільтрування синтаксичних структур. Остання контролює дотримання загальних вимог до синтаксичної структури, наприклад зв'язність графа: *представник президента привітав наукову конференцію* – *президента* може бути кваліфіковано як адресат дії *привітав*, але в цьому випадку вираз *наукову конференцію* не можна пов'язати зі структурою речення, тому єдина можлива інтерпретація синтаксеми *президента* – у складі посесивно-об'єктного ССВ: ← *пре-*

зидент має представника, той, хто представляє президента. Інша вимога – тотожність категоріальних значень компонентів, поєднаних сурядним зв'язком: у світі злому і холодному словоформа злому омонімічна, при морфологічному аналізі її репрезентуватимуть лексеми злом та злий з відповідними граматичними значеннями. При аналізі за синтаксичними конфігураціями омонімія не знімається, оскільки лексема злом може увійти до складу композитивного синтаксичного зв'язку та абстрактно-композитивного ССВ: *світ злому*_(р.в.). Проте, система фільтрування відкидає таку структуру, оскільки в цьому випадку до складу єдиного ССВ увійдуть компоненти з різним категоріальним значенням – іменник злом та прикметник холодний.

Лексикографічна система синтаксичних конфігурацій моделює сукупність синтаксичних зв'язків та ССВ української мови. Система розробляється у вигляді незалежних алгоритмічних блоків, кожен з яких моделює формально-граматичні умови утворення одного типу синтаксичного зв'язку. На основі цього зв'язку задаються умови утворення ССВ для різних лексико-семантичних класів поєднаних елементів та трансформацій глибинних лексем. Лексико-семантичні класи визначаються за критерієм їх необхідності для розрізнення ССВ у складі того самого синтаксичного зв'язку. Система синтаксичних конфігурацій у частині ССВ репрезентує комбінаторні властивості таких лексико-семантичних класів. Структура кожного блоку лексикографічної системи має такий вигляд:

Назва синт. зв'язку

аргументи (формально-граматичні параметри поєднуваних елементів)
додаткові умови активізації конфігурації ССВ:

- назва ССВ;
- аргументи ССВ (лексико-семантичні класи) та синтаксемні функції;
- додаткові умови до входження елементів до складу ССВ;
- лексико-семантичний клас структури, утвореної на основі даного ССВ (використовується при входженні даної структури як аргументу до складу іншого ССВ);
- транспозиції ССВ при вираженні іншими типами синтаксичного зв'язку (посилання на відповідні конфігурації синтаксичних зв'язків);

– категоріальне значення структури, утвореної на основі даного синтаксичного зв'язку (використовується при входженні даної структури як аргументу до складу іншого синтаксичного зв'язку).

Синтаксична структура речення формально репрезентується як таблиця зв'язків для компонентів та їх груп. У таблицю заносяться назви синтаксичного зв'язку та ССВ і синтаксемні функції компонентів. Синтаксичні конфігурації вимагають попередньої експлікації граматичних значень словоформ у реченні та їх лексико-семантичних класів. Ці завдання можуть здійснюватися зовнішніми лексикографічними системами морфологічного та ідеографічного аналізу. Обов'язковим складником процесу є лише морфологічна система, якщо невідомі лексико-семантичні класи елементів, здійснюється лише поверхнево-синтаксичний аналіз, тобто не встановлюються типи ССВ і не визначаються синтаксеми. Проте, використання ідеографічної лексикографічної системи дозволяє додатково експлікувати також глибинно-синтаксичну структуру речення, яка взаємодіє з лексичною семантикою словоформ і бере участь у формуванні загальної семантичної структури речення. Глибинно-синтаксичний аналіз забезпечує повноту синтаксичного аналізу тексту, напр., інтегруючи компоненти, не пов'язані на поверхневому синтаксичному рівні з загальною структурою речення, і дозволяючи визначати ядерні структури на основі їх поверхневих трансформацій.

Моделювання явищ лексико-синтаксичної номінації⁴ у ідіомах типу *брати участь, наживати н'ятами, пекти раків, дати перцю*, здійснюється при взаємодії поверхневого та глибинного синтаксичного аналізу. В цьому випадку між компонентами існує лише синтаксичний зв'язок, але немає ССВ, тобто структура функціонально тотожна лексемі, оскільки її компоненти не отримують синтаксемних функціональних значень, зумовлених їх синтаксичною позицією. Ці вирази можуть бути омонімічними із виразами, яким властива структурно-синтаксична номінація, а отже – певний тип ССВ та відповідні синтаксемні ролі компонентів: *у рот води набрати, закручувати гайки*.

Включення глибинно-синтаксичного аналізу необхідне також для моделювання явища структурної редукції⁵. Внаслідок структурної редукції підмета і присудка у реченні виникає асиметрія формально-синтаксичного та семантико-синтаксичного рівнів. На відміну від асиметрії, що утворена на основі синтаксичних транспозицій, структура синтаксичних валентностей ядерних компонентів при структурній редукції часто не зберігається, ССВ у

цих випадках не впливають з валентності опорного компонента. У результаті компоненти не входять до складу структури синтаксичних зв'язків речення і поєднуються з іншими компонентами лише за допомогою ССВ, проте особливим чином. Напр., *він подорожував восени світами* → *подорож восени світами йому подобалась* (редукція підмета); *квіти ростуть на вікні* → *квіти на вікні розквітнули*; *тато подарував книгу* → *книга від тата виявилась потрібною*; *подорож тривала два дні* → *подорож протягом двох днів була цікавою* (редукція присудка). Структурна редукція спричиняє стрілкову синтаксичну омонімію у випадку, якщо два можливі синтаксичні представлення фрази описують різні ситуації. Механізм виникнення цього виду омонімії полягає в тому, що присудок та іменник "конкурують" між собою за встановлення ССВ, із тією самою структурою. Останнє речення може означати як "подорож, яка тривала два дні, була цікавою", так і "подорож була цікавою лише протягом двох днів". У першому трактуванні група *протягом двох днів* поєднується з іменником *подорож* тільки у складі ССВ, між цими компонентами не існує формально-синтаксичного зв'язку, оскільки не існує відповідних формально-граматичних показників для його формування. При редукції підмета тип ССВ залишається тотожним у ядерній і трансформованій структурах. У випадку ж редукції присудка формується ССВ, не запозичене із вихідного речення, а утворене на основі модифікації декількох ССВ ядерної конструкції. У наведених вище прикладах редукції присудка в ядерних структурах суб'єктно-предикатне і відповідно локативне, об'єктне і темпоративне ССВ згортаються в трансформованій структурі в єдине атрибутивне ССВ, але його компоненти зберігають синтаксемні функції, які були їм властиві до трансформації (відповідно – локативна, об'єктна та темпоративна синтаксеми). У традиційному синтаксичному аналізі це явище спричиняє труднощі при кваліфікації компонентів таких "невласне словосполучень" як членів речення: *школа біля лісу* – останній компонент кваліфікували як означення (яка?) – на основі його входження до складу предикативного ССВ, та як обставину (де?) – внаслідок збереження ним локативної синтаксемної функції, властивої йому у ядерній конструкції у складі локативного ССВ: *школа знаходиться біля лісу*.

¹Бабич Б.В. Представлення та інтерпретація омонімічних семантико-синтаксичних структур // Українське мовознавство. – Вип. 21. – К., 1997. – С. 89-100; ²Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. –

М., 1982; *Мухин А.М.* Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. – Л., 1980; *Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М.* Семантико-синтаксична структура речення. – К., 1983; ³Лингвистическое обеспечение системы Этап-2. – М., 1989. – С. 60; Лингвистический процессор для сложных информационных систем. – М., 1992. – С. 57; ⁴*Золотова Г.А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982. – С. 82-83; ⁵*Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М.* Семантико-синтаксична структура речення. – К., 1983. – С. 13.

ВЕСЕЛЕ МОВОЗНАВСТВО

*Олег Кожушний,
II курс, класична філологія*

Пісня про морфему

Ходить морфема по городу, Питається свого роду: "Ой, чи живі, чи здорові Мої морфики чудові?" Обізвились варіанти (в них подібні таланти!): "В слові граєм роль тотожну – Нас міняти вільно можна".	Суфіксально-префіксальній і флективно-постфіксальній ми морфемі величальну заспіваємо усі!" Посміхнулася морфема (вихваляли ж недаремно). Аж тут родичі ізнову – Грамаіічній устрій мови.
Аломорфи обізвились, Незамінними назвались: "Не живемо ми у згоді – Дистрибуція у моді".	"Словотворчику, прости, Морфологію пусти. Без морфеміки ми бідні, Без морфеміки в нас злидні..."
Ходить морфема по городу, Питається свого роду: "Чи живе ще, чи здорове Мое миле, рідне слово? "	Ось так собі щебетали, Бо фонему всі чекали. Забарилася, бідненька, недарма – вона ж маленька.
Обізвились словенята (іх у мові так багато): "Корінь, афікси – основа –	Тут озвалася фонема: "Я дала морфемі крила, Я її побудувала

Без морфеми нема слова!"

Й розрізнятися навчала.

Знов морфема тут гукає,
Своїх родичів шукає:

"Де блукають у цю пору
одиниці словотвору?"

Але нині, нумо, браття,
Поклонімося морфемі:

Не було б без неї слова –
Гірко було б і фонемі."

Нова лексика озвалась,
Зразу дякувати стала:

"О, твірна наша морфема
В словотворі дуже ревна.

А морфема... Що ж, подяку

Всій родині чинно склала,
Запросила у таночок
і такої заспівала:

"Я – морфема, я загальна,
Одиниця нелінійна,
Значеннева, мінімальна –
Лише в морфах я реальна".

*Ірина Дорошенко,
II курс, літературна творчість*

З Днем народження!

За трьома морями, за сьома лісами, за горами високими, озерами глибокими існувало королівство і не яке-небудь, а королівство Слова, та ще й на морфемному рівні.

Бог його знає, коли воно утворилось і як воно там велося, бо простому люду не до нього було, а з освічених небагатьом правильний шлях знайти вдавалось до цього казкового королівства. Не один молодець зі світлою головою кістями поліг під мурами славного царства. І тільки один богатир, уродженець землі не нашої, пробрався крізь мовленнєві хащі і чудо-країну сію по-новому відкрив. Року Божого 1881-го посадив на престол славний молодець ще тоді юного отрока Морфему, що й до сих пір править у чуднім цім королівстві.

Чорним вороном сіла на плече монарху старість.

Неповороткий, несамостійний, не в силі навіть у межах свого королівства Слова пересуватись, а щоб до сусіда Фонемі навідатись – і мови не могло бути. Але король, незважаючи на роки, був прекрасним дипло-

матом, тому зв'язки з сусідніми державами ніколи не втрачалися. За такі заслуги на грудях старого монарха красувався орден Емічності як знак ідеальності та високості. Цілими днями ніжився Морфема на троні, обабіч якого сиділи найближчі радники: ліва рука короля, його розум і серце – План Змісту та права рука, його краса та врода – План Вираження. Без них Морфема ані туди, ані сюди. Всю роботу за його Емічність виконували вірнопіддані дворяни – Морфи, Аломорфи, та Варіанти Морфема.

Сталося так, що на той час дружина короля Основа, чекала немовлятка і ось-ось мала народити. З такої нагоди старенький владика в очікуванні спадкоємця скликав гучний бал. Кого тут тільки не було!!! Поважні Корені, що завжди перебували в центрі уваги і навколо яких товпилися інші дворяни – Афікси. Нетерплячі молодики Префікси, що весь час забігали наперед Коренів і фраерились перед панночками – Суфіксами. Ой уже ці панночки! Яких тут тільки не було! Й улесливо-солоденькі, й більш грубі та черстві; й модниці-кокетки, і відсталі від моди; у французьких суконьках, і в англійських. Шепотілись у колі подружок-Синонімів та перемивали кісточки суперницям-Антонімам. У кутку сидів і мирно курив сигару бувалий вояко полковник Конфікс, прикриваючи бойову рану: бідолоху перервало вражим ядром надвоє. З келихом шампанського, в товаристві найзавидніших кавалерів вихилялася Флексія, досить скандальна і нетерпляча особа з мінливим характером та різкими перепадами настрою. У глибині зали за гральним столом зібралися корені у відставці – Префіксоїди та Суфіксоїди, що на цей момент захопилися покером. Туди-сюди сновигали з тачями Інфікси та Інтерфікси, раз по раз їх можна було побачити в колах еліти. Кожен із гостей займався чимось і водночас нічим, бо вся увага сконцентрувалася на дверях, за якими знаходилася породілля Основа. Йорзаючи на троні, найбільше за всіх хвилювався його Емічність. Аби хоч якось заспокоїти короля, вірнопіддані почали вихвалити ще не народженого нащадка.

"Впєвнений, це буде справжній богатир! – обізвався один із Коренів. – Морфема нової мовленневої епохи".

"Це буде нове Слово, нова держава! – підхопили інші, – неймовірної довжини та глибини!"

"Тринадцятиморфемний велетень! З чотирма префіксами! Із шістьма суфіксами! З кількома коренями!" – чулося звідусіль. "З планом вираження небаченої краси! З планом змісту неймовірної глибини!" – дедали

більше галасували піддані, від чого старий король пустив щасливу сльозу. В цей час із-за дверей почувся плач немовляти. Бомонд завмер. На порозі з'явилася бабуся-повитуха з підозріло маленьким згортком, що тихенько попискував. Тремтячими руками прийняв татусь "тринадцяти-морфемного велетня", а коли розгорнув пелюшку, побачив маленького кругленького Нулика. Дитятко мирно агукало, хапало ротиком повітря і пускало слиняні бульки.

Так народився прямий спадкоємець трону, принц Нуль Морфемі. А з ним народився новий головний біль Студента. Нуля Морфемі рідко хто бачив, він несподівано з'являвся тільки в перевірній контрольній роботі жирним червоним підкресленим нулем. Велике вам спасибі, Ваша Емічносте, за такого чудового сина!

*Альона Прохорчук,
II курс, літературна творчість*

Сповідь

Я – надсловотвірний геній! *Словотворець, словотворист, словотворитель!!!* І – без зайвої скромності – людина майбутнього. Хоч бути таким – *суперсловотвірним* вундеркіндом – не так уже й легко. Чи кожен зуміє *ословотворити* просте відоме слово, створити у пізнаваного незнане? Не кожен, скажу я вам. А для мене *словотворенство* – другий хліб, поклик душі. Ось, для прикладу, *малословотвірне* слово – 'водограй'. Хвилина і ... 'водограювання'. Ви тільки вслухайтеся: скільки музики, які переливи!!! А *словотворчате*, так би мовити, знаряддя – лише якісь два суфікси. Ось де вершина *словотворики!*

Не могу терпіти *безсловотвір'я*. Як на долі мені, мабуть, написано бути одухотвореним *словотворенням*, так і живу – натхненно, *словотвірно!*

Взагалі *словотворизувати* почав рано – з коліски. Коли у малюків зазвичай перше слово 'мама', то я пробелькотів: 'нянянь'. А що за 'нянянь'? Звідки 'нянянь'? Знаю лише одне: та *прасловотвірна* хвилина визначила всю мою подальшу долю – *словотворити*.

...Нещодавно оформив свою *словотвірню* – такий собі невеличкий кабінетик, нашпигований словниками. Нарешті втілю свою *словотворезну* мрію в життя – хочу створити перший у світі *словотвіаріус*. І хай навіть для цього треба буде *пересловотворити* всі слова, візьмуся

© А.Прохорчук, 2002

за цю – невдячну – справу, бо, крім *словотворовитих, пресловотвірних* основ, є *асловотвірні*, або зовсім *несловотвірні* одиниці. Але, як кажуть, вовка бояться – в ліс не ходити!

І хай що там не закидають, що я – *словотворище* – плюндрую мову, нівечу і калічу слово, я знаю те, що *висловотворене* по-новому воно починає життя – *словотворіальне!!!*

*Наталія Демчак,
II курс, класична філологія*

Дивний сон

Цю історію цілком можна назвати правдивою, точніше, можна було б... а втім вірити моїй розповіді чи ні – вирішувати вам самим. Усі ці звичайні нереальні події, випадковим свідком яких я стала, відбувалися в моїй кімнаті, а конкретніше, на моїй книжковій полиці...

Якось після важкого дня я довго й безрезультатно намагалася заснути. Минали години довжиною у цілу вічність, але такий бажаний сон усе не приходив. Нарешті, вже далеко за північ, мої повіки почали відчувати солодкий стан дрімоти, як раптом у себе над головою, прямо на моїй полиці для книг, я почула голоси. Це був шепіт незвичайних істот, власне, із незвичайними голосами, як у героїв з мультика. Я боялася поворухнутися, а надто тоді, коли зрозуміла, що загадкові гості бояться мене розбудити.

Зовсім забувши про сон, я поступово почала вникати в суть розмови, яку вели між собою, як виявилось, мої книги.

– Це неймовірно! Це просто неможливо збагнути навіть людським розумом, – жалілася своїм сусідкам "Сучасна українська мова". – Уявляєте, я стала учасником, а точніше жертвою бунту, який вчинили мої розділи.

– Любонько, ви ж увійдете в історію! – поправивши окуляри на носі, вигукнула старенька "Історія України", ось тільки скажіть мені імена бунтівників і сьогоднішню дату, і я обіцяю вам...

– Стривайте, стривайте, пані "Історіє". "Українська мова" справді стурбована, а з усіх тут присутніх тільки я можу їй допомогти, – втрутився підручник із "Загального мовознавства".

– Ой, ви не повірите, – продовжувала "Українська мова", – але всі мої розділи пересварилися між собою і вимагають права на самостійність. Спричинився до цього розділ морфеміки, а саме одна невеличка морфема а-. Ця експресивна морфема переконана, що може сама вільно існувати в мові. Вона аргументує це тим, що має план змісту і план вираження; може бути і фонемою, і морфемою, і словом, і навіть реченням. Працювати у якості "будівельного матеріалу" категорично відмовляється, а про свою схожість з іншомовними морфемами, як наприклад, префікс у слові *асиметрія*, вона і взагалі чути не хоче. Я в розпачі, адже під загрозою моя репутація і, врешті-решт, навіть моє існування, – зі сльозами на очах сказала "Українська мова".

– Oh, sorry! Але я маю протест, – стрімко вступила в розмову "Англійська мова". Якщо вже зачепили тему іноземних мов, то тут і моя репутація, як я бачу, може змінитися не в кращий бік. Як це вона проти іноземних морфем в "Українській мові"? Oh, my Goot! Я ж залишуся без роботи.

Тут до полілогу прилучилася і "Латинська мова":

– Стривайте, amici mei, коли вже так, то і я маю право голосу, оскільки саме я є праматір'ю всіх мов. І українська мова запозичила у мене не лише лексеми, а й морфемі теж. Я можу навести цілий ряд слів, де наявні саме мої морфемі. Наприклад: *кон-текст*, *ком-патріот*, *інтер-валюта*, *контр-атака* та ще багато інших.

– Е, чекайте, – десь із глибини полиці почувся голос "Давньогрецької мови", – я відчуваю, що ситуація загострюється, тому мушу захищати свою честь і перевірену роками репутацію. Адже саме я, і тільки я, є та мова, яка дала поштовх для розвитку всіх інших мов, і саме моїх слів і морфем найбільше в усіх європейських мовах, включаючи вас, сеньйоро Latina, і вас, вельмишановна "Українська мова". Ось морфемі, які зараз вам властиві: *етно-генез*, *архі-єпископ*, *ана-фора* і та ж сама морфема а- у слові *а-логізм*.

– Друзі, я прошу припинити з'ясовувати стосунки, бо цим ми ніяк не зможемо допомогти "Українській мові" вирішити її проблему, – сказало "Загальне мовознавство". Я спробую внести ясність у справу і дати відповіді на всі питання, що постали зараз. По-перше, хочу сказати, що будь-яка мова є структурованою ієрархічною системою, і всі рівні, що в ній існують, однаково важливі для її функціонування, оскільки одиниця кожного вищого рівня не можлива без одиниць ни-

жчого. По-друге, щодо іноземних морфем в українській мові, то треба зазначити, що кожна мова – це відкрита рухома система. Вона може як віддавати свої елементи до інших мов, так і позичати нові для себе.

– Стривайте, а як же бути з А? – заводала "Українська мова".

– Спробую пояснити. Залежно від кута зору, під яким розглядати її властивості, вона справді може бути і фонемою (як, скажімо, у слові *Марс*), і морфемою (*ласк-а*), і словом (*не я, а Ви*), і реченням (*А!!!; А?!*), а в окремих випадках – і всім одразу. Без неї не можуть утворюватися нові слова та їхні форми. Так, можемо простежити, як змінюється граматичне значення, завдяки морфемі -а: *вікн-а* – називний відмінок множини середнього роду; *вікн-а* – родовий відмінок однини середнього роду, а у слові *мам-а* ця морфема матиме значення називного відмінка однини жіночого роду.

– Bravo! Bravissimo! Блискуче – закричали книги.

– Я гадаю, після такого пояснення в "Українській мові" не виникне більше подібних проблем, хоч я була б дуже вдячною, аби ви все ж таки сказали мені сьогоднішню дату, – сказала "Історія України".

– Ой, не знаю, як там і що, але щиро вдячна вам за допомогу, друзі. Здається, бунту не буде. Незабаром світанок і, певно, вже час завершити нашу розмову...

На хвилину все стихло, але десь з іншого боку полиці почувся невдоволений голос двотомника "Віднесених вітром".

– Ну, нарешті замовкли. Влаштували базар, поспати не дають. Теж мені науковці...

Вранці я зовсім забула про нічні події, а коли згадала, то мені здалося, що все це було лише дивним сновидінням. Можливо, й так, а може... Не знаю, але після цього чудернацького випадку, який був повчальним і для мене, я стала уважніше придивлятися до того, Що, точніше Хто, стоїть у мене на книжковій полиці.

ЗМІСТ
Лексикологія та ономазіологія

Мойсієнко А. Динамічний аспект номінації.....	3
Руденко С. Мотивація номенів, що функціонують у підмові громадського харчування.....	8
Беценко Т. Ономастичний простір українських народних дум.....	12
Словотвір і парадигматика	
Козленко І. Омонімія і синонімія флексій дієслова в українській мові.....	19
Костич Л. Семантико-функціональний аспект аналізу українського історичного словотвору (на матеріалі суфіксального творення прикметників).....	30
Синтаксис	
Арібжанова І. Синтаксична кваліфікація прислівника.....	40
Різнюк С. Семантико-синтаксична валентність як ключова категорія синтаксису.....	52
Заскалега В. Історія становлення складнопідрядного означального речення і сполучним словом де.....	57
Фонетика	
Плющ Н. Зони фонетичної інтерференції в українській мові (лінгвістичний і соціолінгвістичний аспект).....	67
Ковальчук В. Типи фонетичної семантизації у текстах дитячих абеток.....	75
Соціолінгвістика	
Ткаченко О. До політичних передумов подальшого розвитку української мови.....	83
Пономарів О. Позамовні чинники протидії утвердженню української мови як державної.....	91
Лінгвостилістика	
Лисиченко Л. Психологічний фактор у постичному мовленні.....	94
Полевецька О. Вираження експресивності дієслова засобами словотвору (на матеріалі творів І.С.Нечуя-Левицького).....	102
Комп'ютерна лексикографія	
Дарчук Н., Денисенко І., Сірук О., Сорokin В. Теоретичні питання моделювання ідеографічного тезауруса української мови.....	107
Бабич Б. Система семантико-синтаксичних відношень української мови (комп'ютерне моделювання).....	118
Веселе мовознавство	
Кожушний О. Пісня про морфему.....	124
Дорошенко І. З днем народження!.....	125
Прохорчук А. Сповідь.....	127
Демчак Н. Дивний сон.....	128

Навчальне видання

Українське мовознавство

Випуск 24

Редактор О.Грицаюк

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01033, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43, тел.(38044) 221 3222; (38044) 224 9972
факс (38044) 234 2290.

Підписано до друку 27.05.2002. Формат 60x84/8. Вид. № 556.
Друк офсетний. Наклад 100. Умовн.друк.арк 7,0.
Зам. № 22-643.